

De historicus tussen hamer en aambeeld.

Het collectieve geheugen in België anno 2001, t.a.v. collaboratie, Nieuwe Orde en jodenvervolging in 1940-1944¹

In oktober 2001 overleed de laatste Belgische oud-strijder uit de Eerste Wereldoorlog, 101 jaar oud. Hij vertelde wel graag over toen, maar zweeg wanneer het over de eigenlijke strijd ging, de gevechten. Dat was zijn manier om het gruwelijke oorlogsgeweld van weleer te verwerken. Hij heeft dat verhaal in zijn graf meegenomen. Eigenlijk zou je kunnen zeggen dat met het overlijden van die man, de hele Eerste Wereldoorlog in België voorgoed het domein is van de geschiedenis, voltooid verleden tijd.

Heel anders is het met de Tweede Wereldoorlog. Zeer talrijk zijn ze nog, zij die hem hebben meegemaakt en meebeleefd. De nasleep van die oorlog is ook nog lang niet verwerkt. Meer nog, anders dan de Eerste lijken de trauma's van de Tweede Wereldoorlog niet te zullen verdwijnen met het overlijden van de protagonisten. Die trauma's werden in de loop der jaren immers op grote schaal op de volgende generaties overgedragen. De Tweede Wereldoorlog lijkt dan ook veel sterker te hebben ingewerkt, en nog in te werken, op de publieke opinie. Dat is overal in Europa zo, ook in België, in Vlaanderen.

In wat hierna volgt, wil ik nader ingaan op bepaalde aspecten van de verwerking van

de Tweede Wereldoorlog, in België. Mijn analyse spitst zich toe op de nasleep van de politieke collaboratie in Vlaanderen, waarbij ik aan de hand van een aantal casussen toekijk op het spanningsveld tussen de publieke opinie en het historisch onderzoek. Bij dat alles zal ik trachten te komen tot een aantal aanbevelingen of overwegingen over de rol van de historicus.

Collaboratie en repressie : een eenzijdige beeldvorming

Wie het wil hebben over het collectieve geheugen in België ten aanzien van die oorlog, moet beginnen met het einde van de oorlog, de eerste jaren na de bevrijding. De publieke opinie is dan zeer gepolariseerd, ze valt grosso modo uiteen in twee groepen; de "witten" en de "zwarten" heeft men ze genoemd.

Zowel in Vlaanderen als in Wallonië was slechts een minderheid tot de collaboratie overgegaan. Wanneer we aan deze groep ook nog leden van hun familie toevoegen, die vaak met hen sympathiseerden, dan gaat het toch om een heel significante minderheid : het betreft vele, vele honderdduizenden Belgen. Velen onder hen zijn na de bevrijding ook in aanraking gekomen met het gerecht. Hoe hebben deze mensen gereageerd op deze ervaringen ? Heel velen zijn nadien gewoon verder door het leven gegaan : ze lieten het oorlogsverleden en de nasleep ervan achter zich. Ze doken in de anonimiteit. Ze gomden ook die jaren uit, door er nooit meer over

¹ Tekst van de inaugurale rede gehouden op 11 oktober 2001 te Antwerpen, op de openingszitting van de Nederlandstalige afdeling van het Instituut voor Joodse Studies.

te praten. Gaandeweg begon ook de vergetelheid zijn werk te doen: ze vergaten details, episoden, gebeurtenissen. Op de achtergrond bleef wel het trauma, het onverwerkte verleden. Vaak hebben ze dat in hun graf meegenomen. In Wallonië, anders dan in Vlaanderen, was dit begraven van het verleden de quasi exclusieve wijze van verwerken. Het kon ook moeilijk anders. Met wie zouden die collaborateurs ook hebben kunnen praten? Bij wie zouden ze op enig begrip hebben kunnen rekenen voor hun dwalingen? Het afwijzen van de collaboratie in Wallonië was immers algemeen. De collaborateurs werden er werkelijk uitgespuwd, zonder meer. Hetzelfde deed zich bv. ook voor in Nederland.

Ook in Vlaanderen hebben zeer velen hun oorlogsverleden achter zich gelaten, zonder meer. Toch gold dat niet voor allen. De Vlaamse beweging, mee geschraagd door een traditionalistisch katholicisme, bleek een politiek-sociaal vangnet te genereren. Enerzijds leidde dat tot een grote cohesie. In de underdogpositie waarin de veroordeelde en getroffen Vlaamsnationalisten zaten, ontstond de neiging om elkaar op te zoeken, waarbij de verschillen die hadden bestaan in de aard van de collaboratie, gaandeweg vergeten werden. Wat deden ze? Er werden verenigingen opgericht, waarin ze allen broederlijk naast elkaar zaten, terwijl de morele schuld die op elk van hen woog, nochtans zeer verschillend kon zijn. Zo is er het Sint-Maartensfonds, dat toch vooral Oostfronters groepeerde, maar belangrijker nog was het meer heterogene Broederband, terwijl de kinderen van die “repressieslachtoffers” elkaar dan weer

konden ontmoeten in volksdansgroepen, eigen jeugdbewegingen enzovoort.

De cohesie in deze kringen impliceerde dat het verleden niet werd uitgewist. Deze mensen zouden het oorlogsverleden niet zonder meer begraven en achter zich laten. Ze herkauwden het verleden, en begonnen geleidelijk aan een idealisering of over-idealisering van de oorlogsperiode. Dat is niet onbegrijpelijk. Immers, de collaboratie in Vlaanderen was gedeeltelijk wel ingegeven door motieven waar na de oorlog nog ruim begrip voor kon worden opgebracht: die namelijk welk verband hielden met de Vlaamse beweging. Daar kunnen we ook het anticommunisme aan toevoegen, dat vanaf 1947-1948 overal fel oplaaide; hadden sommige collaborateurs ook niet uit anticommunisme gehandeld? Wat bijzonder opvalt in dat idealiseren, was het weggommen van het “rechtse” aspect van de collaboratie. Dat ze had samengehangen met Nieuwe Ordegezindheid dat viel niet meer te merken. Dat het de samenwerking had betekend met het nationaal-socialistische Duitsland, dat dit geloof geïmpliceerd had in de Duizendjarige Europese ordening van Adolf Hitler, dat leek wel helemaal vergeten. Neen, de aandacht ging veel meer uit naar de eerste jaren na de bevrijding, naar de strafrechtelijke vervolging van de collaborateurs. Deze op zich normale episode kreeg al gauw een naam die vreemd genoeg gemeengoed is geworden: de “repressie”. Ik gebruik de term hierna met voorbehoud.

Het is in deze groep van “hardliners”, dat vanaf 1945 reeds geschriften werden gepubliceerd die men pseudo-historisch zou kunnen noemen. Géén geschriften

• Familieleden en vrienden brengen hulde aan hun door de Gestapo gefolterde en geëxecuteerde verwanten, Fort Breendonk, begin september 1944.
(Foto SOMA, Brussel)

over de daden tijdens de bezetting; waar ze al ingingen op de collaboratie dan was dat, zoals reeds gezegd, een erg idealiserend beeld, waarbij ook verrassend weinig in detail werd getreden. Neen, het waren vooral boeken in memoirstijl over het wedervaren vanaf de bevrijding. Enkele voorbeelden: Louis De Lentdecker, *Het proces Borginon* (1948); Ernest Claes, *Cel 269* (1952); Nemrod ofte Renaat De Muyt, *Het feest van de haat* (1966); Lambert Swerts, *Dagboek van een zware tijd. Repressiejaren 1944-1950* (1968); L.H. Cotvoogel ofte Henk Geerts, *Ik was een onwaardige. Memoires van een inciviek* (1974). Een rode draad in dit soort publicaties was 1° dat de Belgische

Staat in 1944-1950 de bestraffing van de collaboratie had gebruikt om de Vlaamse beweging definitief te breken, en 2° dat de repressie ook zeer hard en onrechtvaardig is geweest. Deze analyse was zeer onnauwkeurig maar, wat het laatste betreft, ook niet helemaal onjuist. Dat droeg er toe bij dat deze analyse niet beperkt bleef tot de harde kern van het Vlaams-nationalisme, maar ook haast onmiddellijk werd overgenomen werd door de brede Vlaamse pers, eerst de katholieke en dan ook de andere, en zo gemeengoed werd in Vlaanderen. Hebben de historici dan geen correcties aangebracht aan dat beeld, zoals het werd gevormd in de kringen die ik zo-even

aangaf en werd overgenomen door grote delen van de publieke opinie? Hebben ze zo die publieke opinie niet tot een meer genuanceerd oordeel gebracht ?

Het historisch onderzoek naar de “repressie”

De behandeling van de collaboratie is ontzettend delicaat, omdat het over mensen gaat die misschien nu nog in leven zijn en die heel vaak nabestaanden hebben. In een zeker opzicht zie je dat ook wel aan de historische studies. Het lijkt er op alsof ze een boog rond het onderwerp hebben beschreven, eerst de buitenkant en dan pas langzaam, in alsmear kleinere contouren, naar de kern.

Een eerste grote aspect dat werd bestudeerd, was de repressie, waarover al zoveel te doen was geweest. De belangrijkste studie is hier ongetwijfeld die van Luc Huyse en Steven Dhondt uit 1991, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952*. Die titel is eigenlijk wat misleidend. Huyse en Dhondt hebben vooral de bestraffing van de collaboratie bestudeerd, niet de collaboratie zelf. Ze gaan daarbij niet alleen neutraal, maar ook zeer afstandelijk te werk. Met cijfers en statistieken in de eerste plaats. Hun bevindingen zijn echter wel ongemeen boeiend. Zoals reeds vermeld staan hier twee beweringen aan de orde : de repressie moest de Vlaamse beweging definitief breken, en ze was ook zeer hard en onrechtvaardig.

“De repressie moest de Vlaamse beweging breken”

De eerste bewering doorstaat niet de toets van het historisch onderzoek. Zo was de

strafmaat in Wallonië voor elk type collaboratie, gemiddeld hoger dan in Vlaanderen. Bovendien is in bijna alle categorieën misdrijven het aantal Franstaligen even groot als de Nederlandstaligen, en soms zelfs groter. Alleen de grote groep van politieke collaboratie breekt met de trend. De aanwezigheid van Nederlandstaligen in de groep “politieke collaboratie” bedraagt 70 %, en in combinatie met wapendracht belooft dit zelfs 80 %. Het gevolg daarvan is dat het totale aantal Nederlandstalige veroordeelden voor de krijgsraden geen 56 % is – de taalverhouding – maar iets hoger, 62 %. Als je nagaat wie die politieke veroordeelden zijn, dan valt het zeer grote aandeel van de Vlaams-nationalisten op.

Eigenlijk leidt dat tot het volgende besluit. De politieke repressie was in Vlaanderen geen Vlaamse kwestie, maar een afrekening in het kader van een machtsstrijd. Ze was gericht tegen één vleugel van de Vlaamse beweging, die van het Vlaams-nationalisme. De Vlaams-nationalisten hadden in de oorlog een greep naar de macht gepleegd en reeds een aantal ambten ingenomen, in afwachting van een definitieve Duitse overwinning. Het vooroorlogse establishment presenteerde nu de rekening en nam tegelijk zijn oude posities opnieuw in. In dat establishment zaten óók flaminganten. Geen Vlaams-nationalisten, maar unitaristische flaminganten; anders dan nu hoorden die toen óók bij de Vlaamse beweging. Je zou dus met meer reden kunnen stellen dat de repressie ondermeer een afrekening was binnenin de Vlaamse beweging, een interne afrekening dus.

“De repressie was hard en onrechtvaardig”

Ook Huyse en Dhondt benadrukken het problematische van de wijze waarop

de bestraffing op bepaalde momenten is geschied. Zoals in Nederland en in Frankrijk, ging de vervolging na de bevrijding aanvankelijk gebukt onder een flessenhals-effect. Er is van alles verkeerd gelopen, waardoor de rechtsbedeling in heel wat gevallen onbehoorlijk was en waarbij de rechten van de verdediging werden geschonden. Nu is het gedeeltelijke falen van de rechtsgang, in sommige processen, echter maar één facet, dat in Vlaanderen de ganse analyse kleurt. Er zijn ook andere aspecten die in het verhaal moeten worden opgenomen. De weegschaal van Vrouwe Justitia was namelijk zowel aan de ene kant als aan de andere uit balans. Er is soms ook te licht gestraft. De overbelasting liet namelijk niet toe, alle dossiers tot op de bodem uit te spitten. Er werd soms zelfs helemaal niet gestraft. Zo zijn een heel aantal merkwaardige dossiers, zoals bv. de jodenvervolging in Antwerpen, na de oorlog nauwelijks of niet onderzocht.

Ook vergeet men wel eens dat in een heel aantal gevallen terecht gestraft werd. Wanneer men in Vlaanderen in een debat aan het publiek vraagt hoeveel mensen er na een proces zijn terechtgesteld na de oorlog, dan komt onmiddellijk het antwoord: 242². Maar beseft men wel dat er onder die 242 – waaronder zowel Vlamingen als Walen en ook 3 Duitsers – veel echte oorlogsmisdadigers zaten, waaronder beulen van Breendonk en medewerkers van de *Gestapo*? Het waren echt niet allemaal gevallen zoals Leo Vindevogel of Irma Laplasse. Overigens blijft datzelfde publiek het antwoord schuldig als men

vraagt hoeveel Belgen er tijdens de oorlog in concentratiekampen gestorven zijn, als politieke gevangenen. Het zijn er 14.000. En voegen we daar ook de in België wonende joden aan toe, omgekomen in de uitroeiingskampen : dat zijn er 23.700. Men mag niet uit het oog verliezen dat het in de repressie ging om de afrekening met de collaboratie, en die had heel veel onfraaie, grauwe aspecten gehad.

Dat alles zijn inzichten die de geschiedenis kan aanreiken, en ook aanreikt. Alleen is er dit: ze dringen niet door, omdat er de publieke opinie nauwelijks of geen belangstelling voor heeft. Journalisten en politici hebben het hooguit nog maar terloops over de repressie, en vervallen dan vaak in de oude beeldvorming.

Het uitblijven van amnestie

Huyse en Dhondt van hun kant, wijzen er bovendien op dat het falen van de rechtsgang geen monopolie is geweest van de Belgen. Dat brengt ons bij een ander aspect, waarbij de geschiedenis ook heel wat leert : de amnestie.

Kijken we naar Nederland en Frankrijk. De herinnering die men er na de oorlog overhield aan de collaboratie was er een van verklikking, geweldplegingen op onschuldige burgers, doodseskaders, razzia's op joden en verzetslui, enz. Toch is men in deze twee landen al in de eerste jaren na de oorlog tot ruime amnestie overgegaan. Uiteraard hield die amnestie in geen geval een legitimering of ook maar een begrip in voor het handelen van weleer. Het ging

2 Aan dat getal moeten ook een 100-tal standrechtelijke executies worden toegevoegd, zonder procesvorm.

er alleen om, een punt te zetten achter de nasleep van het oorlogsgebeuren. Die amnestie heeft er toe geleid dat in die landen de vervolging na de oorlog thans mentaal verwerkt is. (Dat geldt overigens veel minder voor de oorlogsjaren zelf. Vanaf de jaren zeventig zijn een aantal processen overigens opnieuw opgenomen, bv. inzake René Bousquet en Maurice Papon.)

In België lagen de zaken anders. Het beeld dat Wallonië van de collaboratie heeft gevormd is vergelijkbaar met dat in Frankrijk en Nederland: verklikkingen, terreur, doodseskaders, razzia's, enz. In Vlaanderen had echter een andere, bijzonder politieke dimensie in de collaboratie doorgewogen, die verband hield met de Vlaamse beweging; we zagen het in de cijfers. Als Vlaanderen voor amnestie opkomt dan is dat dus ook een uiting van begrip; niet dat men de collaboratie *ipso facto* goedkeurt, maar wel is er het inzicht dat er sterke begrijpelijke politieke factoren waren die een aantal Vlamingen het verkeerde pad hadden opgestuurd.

Die visie moest haast onvermijdelijk tot een kortsluiting met Wallonië leiden. Voor de Walen werd de vraag om amnestie onaanvaardbaar, van zodra dat ook een begrip impliceerde voor wat gebeurd was; zij blikken namelijk terug op een ander soort collaboratie.

Wekt het verwondering dat in 1994 de septemberfeesten – 50 jaar bevrijding – in Vlaanderen heel wat minder animo kenden dan in Wallonië? De verschillen in Vlaanderen en Wallonië waren zeer groot. Vlaanderen leek wel vergeten dat er 50 jaar geleden een einde was gekomen aan de nazi-bezetting. Alleen het

zuiden had de goede toon. In Vlaanderen overwoog de herinnering aan een fout gelopen repressie, herinnering die echter eenzijdig was.

Vandaar de amnestievoorstellen die vanuit Vlaamse hoek werden geformuleerd. Wat dat betreft werd tijdelijk één enkel resultaat geboekt, bij wege van collectieve maatregel: het decreet-Suykerbuyk uit 1997, dat nadien echter door het Arbitragehof werd vernietigd wegens bevoegdheidsoverschrijding. Dit decreet stond een symbolische geldelijke vergoeding toe aan slachtoffers van de repressie én van de collaboratie. Het moet elke neutrale buitenstaander wel erg opvallen wanneer hij dat decreet analyseert: in dezelfde tekst krijgen én de slachtoffers van de bezetting én de slachtoffers van de repressie een tegemoetkoming. Wie de oorlogsperiode kent, kan zich alleen maar verbazen over de formele en ook bedoelde gelijkschakeling van twee werelden. Alsof de fout van de bezetter en die van de Belgische staat vergelijkbaar en assimileerbaar zijn. Alsof ook het ene kwaad het andere kan compenseren.

Dat brengt ons bij een tweede reeks studies, naast die over de repressie: die over de collaboratie.

Het historisch onderzoek naar de collaboratie

Inleiding: De kentering vanaf de jaren 1970 - het proces Laplasse

In de pseudo-historische literatuur in Vlaanderen in 1945-1980 waarin de repressie sterk werd bekritiseerd, werd vaak ook ingegaan op de collaboratie. Die werd dan sterk geïdealiseerd en geminimali-

seerd. Vanaf 1970 was er echter een kentering gekomen. Een belangrijke prelude vormden de indringende geschriften van Lode Wils over de het activisme in de Eerste Wereldoorlog. Cruciaal waren ondermeer de uitzendingen van Maurice De Wilde, vanaf 1980 vooral. Een sterke stimulans op het onderzoek ging uit van de oprichting in 1969 van het Navorsing- en Studiecetrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, het huidige SOMA, te Brussel. Symptomatisch was en is ook de verwetenschappelijking van de studie van de Vlaamse beweging, ondermeer geschraagd door het tijdschrift *Wetenschappelijke tijdingen op het gebied van de Vlaamse beweging*. De rode draad doorheen al die bedrijvigheid is dat men, kijkend naar de collaboratie, aspecten bovenhaalt die gaandeweg helemaal uit het collectieve geheugen gebannen waren.

In dat verband moet ook een ophefmakend proces worden vermeld, in 1995-1996, voor het Militair Gerechtshof te Brussel. Het droeg er sterk toe bij de ogen wat meer te openen. Het Gerechtshof deed uitspraak over de herziening van het proces tegen Irma Laplasse. Deze boerenvrouw uit Oostduinkerke leefde in een collaboratiegezin. In de dagen van de bevrijding werd haar zoon gearresteerd door het lokale verzet, waarna Irma haar ellende ging uithuilen bij de Duitsers. Daarop ondernamen dezen een actie, die het leven kostte aan zeven verzetslui. Laplasse werd later ter dood veroordeeld en terechtgesteld. Vanaf de jaren '60 groeide ze in de Vlaamse beweging uit tot een symbool. Waarmee de flaminganten echter wel over het hoofd zagen dat ze evidentierwijze een enormiteit had begaan. De uitspraak van het Militair Gerechtshof in 1996

kwam hier op neer. Het Hof vond Laplasse schuldig aan verklikking, maar oordeelde dat er verzachtende omstandigheden waren geweest. De doodstraf werd daarom postuum omgezet in levenslang. In Vlaanderen had die uitspraak het effect van een koude douche, maar tegelijk ook van een heilzaam bad. Enerzijds impliceerde de uitspraak van het Hof een veroordeling van de repressie: in casu te streng, uit balans, en lichtvaardig. Anderzijds moesten de flaminganten nu ook inzien dat ze ziende blind waren geweest: uiteraard kon het niet, wat Laplasse had gedaan. Ze zat in een verkeerd kamp, een slecht kamp, en pleegde verraad door een daad van het verzet bij de Duitsers aan te geven; ook al betrof het haar zoon die was gevangen genomen. Vandaar echter de verzachtende omstandigheden, die in 1945 niet waren aanvaard maar nu wel, en waardoor de doodstraf werd omgezet in – nog altijd erg streng – levenslang. In dit proces zie je iets wat lange tijd nauwelijks in het daglicht had gestaan : de collaboratie in zijn slechte gedaante.

Eigenlijk zijn er twee generaties van historische geschriften over de collaboratie.

Studies van de eerste generatie

Deze studies hebben vooral betrekking op het gedachtegoed uit die tijd. Je hoeft maar de bezettingskrant *Volk en Staat* open te slaan en te lezen, om te beseffen dat de flamingantische collaborateurs in heel troebel water visten, heel erg fout zaten. Erg belangrijk en ontvullend was de integrale publicatie, ditmaal ongezuiverd, van de oorlogsdagboeken van Cyriel Verschaeve (ed. R. Vanlandschoot, 1990) waarin deze Vlaamse voorman zijn vurig

geloof in het nationaal-socialisme en zijn bewondering voor Heinrich Himler had geëtaleerd. Ook kwamen er zeer vernieuwende studies, bijvoorbeeld over het VNV (Bruno De Wever, 1994). Daarbij zie je goed hoe zo'n partij zich inschakelde in een streven naar totalitaire macht.

Deze publicaties hebben indruk gemaakt op de publieke opinie, in concreto op de Vlaamse beweging. Ze hebben bijgedragen tot de idee dat een publieke schuldbekentenis vanuit de Vlaamse beweging toch wel op zijn plaats zou zijn. En zo geschiedde het in 2000 op de IJzerbedevaart, door Frans-Jos Verdoodt.

Het rechtse gedachtegoed blootleggen is één; maar eigenlijk blijft dat nog vrij afstandelijk: we zitten nog niet bij de kern van de zaak, de collaboratie in concreto, met zijn concrete implicaties. Daarmee beland je bij de studies van de tweede generatie: na die van het gedachtegoed, nu dus die van het bezettingsbewind, van de collaboratie, als materieel handelen van elke dag.

Studies van de tweede generatie

Maxime Steinberg was een van de eersten om dat domein in België te betreden, met zijn studies uit de jaren '80 over de jodenvervolging in België. Vermits ze in het Frans zijn geschreven, bleven ze in Vlaanderen echter grotendeels onbekend. De focus van waaruit hij werkte was die van de joden. Wat de houding van de Belgische gezagdragers betreft, krijg je dan ook een wat verspreid, caleidoscopisch beeld. Zijn boeken verwekten hoe dan ook al ophef.

Veel directer nog is het onderzoek, wanneer de collaboratie vanuit het bestuur

zelf wordt geanalyseerd. Dat is iets waar thans volop aan wordt gewerkt. Zo lopen er onderzoeksprojecten over het beleid van de burgemeesters in België, waarbij de vergelijking wordt gemaakt met Noord-Frankrijk en Nederland. Het is onderzoek dat vooral vertrekken moet vanuit het lokale: een studie van het beleid in de steden en gemeenten, met bijzondere aandacht voor ravitaillering, verplichte tewerkstelling, ordehandhaving. Ook in de ons omringende landen wordt nu op dat domein gewerkt: er zijn al een aantal Franse en Nederlandse steden bestudeerd, zoals Bordeaux, Amsterdam. Zoals reeds bij Steinberg bleek, is dit soort publicaties uiteraard het meest van al gedoemd om stof te doen opwaaien.

De jodenvervolging in Antwerpen als toetssteen

De tweede grote Belgische studie in verband met de collaboratie is op dit ogenblik deze van Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, verschenen in september 2000. Het boek van Saerens had al op voorhand alles om voor ophef te zorgen. Hij bestudeert de collaboratie in een stad, met name Antwerpen. Die stad staat nu onder vuur omwille van zijn groot aantal rechtse kiezers. Ook hebben zeer vele Antwerpenaars in hun collectieve geheugen een goede herinnering bewaard aan het oorlogsbestuur. In de Scheldestad was de vooroorlogse elite immers aan de macht gebleven. Bovendien neemt Saerens één aspect uit de collaboratie, met name datgene wat precies de kern raakt van het nationaal-socialistische gedachtegoed: het raciale. De wetenschappelijke verdienste van dit werk staat buiten

kijf. (Waarmee overigens niet beweerd wordt dat de wetenschappelijke discussie voltooid is, en het onderzoek afgerond.) Dat staat echter in schril contrast met het onthaal van dit boek in het Antwerpse milieu. Meteen geeft dat aan waar een historicus die zich inlaat met de studie in concreto van de collaboratie, zich allemaal aan kan verwachten. Vooraleer daar op in te gaan, past het even de essentie van de stellingen van Saerens aan te geven.

Tot einde jaren '20 was Antwerpen een kosmopolitische stad, die niet bepaald opviel door uitgesproken antisemitisme. De katholieken waren er meer ontvankelijk voor dan de liberalen en de socialisten, vanuit een traditioneel religieus anti-judaïsme, maar veel had het allemaal niet om het lijf. In 1929 keerde het tij voor de Vlaamse beweging in Antwerpen, door de aantrekkingskracht van het Duitse nationaal-socialisme. Gelokt door Duitse studiebeurzen, maakten René Lagrou, Jef De Langhe e.a. kennis met de nieuwe wind die er waaide. Toen ze terugkeerden vestigden ze zich in Antwerpen, en verwierven er ook een zeker gezag. Vanaf 1933 kwam alles in een stroomversnelling, ondermeer door de economische crisis en ook door het zich stevig inplanten in Antwerpen van nationaal-socialistische organisaties met uitgesproken politieke doeleinden. Opnieuw valt het op dat, naast Nieuwe Ordegezinden, ook partijkatholieken zeer ontvankelijk waren voor het steeds feller wordende antisemitisme. Uitzonderingen waren bepaald schaars. Anders dan bij de liberalen en de socialisten, kreeg het antisemitisme ook op structurele wijze vorm bij de Antwerpse katholieken. Uiteindelijk had de combinatie tussen flamingantisme en katholicisme in de jaren '30 geleid tot

een zeer duidelijke Antwerpse specificiteit. Ook Brussel, Luik en Charleroi hadden joodse concentraties, maar het antisemitisme was er minder diep geworteld. Antijoodse organisaties raakten er nauwelijks van de grond.

In 1940-1942 liep het in Antwerpen helemaal uit de hand. Saerens toont minutieus aan hoezeer de Antwerpse overheden wel meegaand waren met de Duitsers. Ze deden gewoon zowat alles wat de Duitsers vroegen. Zelfs wanneer het gevraagde klaarblijkelijk in strijd was met de Belgische strafwetgeving. Ik denk hier ondermeer aan de medewerking aan de militaire politiek van de vijand, waarop in het Strafwetboek de doodstraf stond.

Daarbij past ook deze bedenking. Onder invloed van de TV en ook van een vertekende herinnering bij wie het meemaakte, leeft de opvatting dat "de" Duitsers onverbiddelijk optraden tegenover de Belgen die niet meewerkten (afranselen, opsluiten in concentratiekampen, enzovoort). In zulke redenering zijn alle Duitsers zonder meer nazi's, en worden bv. de *Militärverwaltung* en de *Sipo-SD* ("de Gestapo") op één hoop gegooid. Dat is allemaal hoogst onnauwkeurig en in eenzelfde mate ook onjuist. Arrestaties, folteringen en kampen waren "voorbehouden" voor wie zich verzette, door aanslagen of door politieke ondergrondse activiteiten. Het ging daarbij om "vijanden" van het *Reich*. Bij de lokale besturen stond iets heel anders aan de orde: de vraag, hoe ver de samenwerking wel kon gaan. De bestuurders hadden administratieve contacten met de *Militärverwaltung*, die zich over het algemeen "correct" opstelde en die ook zeer beducht was voor incidenten die de samenwerking zouden

- De IJzertoren na een eerste poging tot dynamitering in 1944.
(Foto SOMA, Brussel)

bemoelijkten. De *Militärverwaltung* nam overigens ook de verdediging van de Belgische lokale overheden op, wanneer de *Sipo-SD* hen bruiskeerde bij het uitvoeren van opdrachten. Welnu, de anti-joodse verordeningen behoorden zonder meer tot de bevoegdheid van de *Militärverwaltung*. Het was deze ook die ze uitvaardigde. Er was dus, voor de lokale Belgische overheid, ruimte om onwillig te zijn, om tenminste toch moeilijk te doen.

Voegen we daar nog aan toe dat gouverneur-generaal von Falkenhausen in een rondzendbrief uit juli 1941 aan de Belgische administraties had meegedeeld dat de Belgische ordediensten moesten meewerken aan de uitvoering van Duitse verordeningen, maar hij verklaarde uitdrukkelijk, te begrijpen dat er bezwaren konden worden geformuleerd wanneer het ging om aanhoudingen. In dat geval konden de Duitsers die doen. De *Militärverwaltung* gaf daarmee een “open doelkans” om niet mee te werken aan aanhoudingen. In Brussel weigerden de gemeentelijke overheden in juni '42 nog verder mee te werken aan de uitvoering van nieuwe jodenverordeningen. Het betrof nu de verordening op het dragen van de jodenster. De gemeentelijke overheden deelden de *Militärverwaltung* mee dat ze zouden weigeren de jodensterren te verdelen. Het was een belangrijk signaal. De Duitsers beseften dat ze er een grens hadden bereikt. Enkele maanden later zou de Brusselse politie niet worden ingeschakeld voor de razzia's op de joden. En in Antwerpen? Zoiets was daar geheel niet aan de orde, integendeel. De gemeentelijke overheid gaf diezelfde junimaand enkele staaltjes van verregaande collaboratie. De plaatselijke *Feldkommandantur* vroeg de

Antwerpse burgemeester lijsten te bezorgen van joden van meer dan 16 jaar, wat deze ook prompt deed. Ook werden joden opgeëist om te gaan werken aan de Atlantikwal in Noord-Frankrijk. De Antwerpse politie bedeede deze bevelen en ze begeleidde ook ca. 1300 joodse dwangarbeiders naar de treinen. Het ging om het bouwen van een militaire versterking. Het roept de vraag op waarom de Antwerpse overheden toch zo probleemloos meewerkten aan de militaire politiek van de vijand. In die context werkte de Antwerpse politie enkele weken later in elk geval ook mee aan de jodenrazzia's. Het ging nu om regelrechte “arrestaties”. Nochtans was er de rondzendbrief van von Falkenhausen, maar die werd niet ingeroepen.

Saerens beschrijft de operaties nauwgezet. Op 15 augustus 1942 liet de Antwerpse hoofdcommissaris zijn manschappen weten dat ze om 20.30 uur ter beschikking moesten staan van de *Sipo-SD* voor “bepaalde opdrachten”; hij preciseerde ook “dat de aangeduide agenten moeten geleverd worden”. 's Avonds bleek waar het om ging. Enerzijds bezorgden agenten individuele *Arbeitseinsatzbefehle*, de bevelen om zich te presenteren in de Dossinkazerne voor transport. Ook pakten ze al meteen een tiental joden op die ze aan de *Sipo* uitleverden. In de zesde wijk vond echter een regelrechte razzia plaats, waarbij de Duitsers alle joden zonder onderscheid oppakten. De Antwerpse politie moest de straten vergrendelen en de joden begeleiden naar de vrachtwagens met bestemming Dossinkazerne. De razzia was zeer effectief. Een duizendtal joden werd opgepakt. Van die gebeurtenissen werden meerdere PV's opgesteld, waarvan één over de razzia, op maandag 17 augustus. Zo'n

PV was bestemd voor de burgemeester en voor de procureur des konings. Geen van beiden trad op. Nochtans was er in de Belgische strafwet een bepaling, die een ambtenaar verplichtte op te treden, wanneer hij kennis kreeg van wederrechtelijke en willekeurige aanhoudingen.

Op 27 augustus gingen de Duitsers nog verder: nu vroegen ze de politie mee te werken aan het oppakken zelf. Ook dat gebeurde. Maar na een half uur “werken” (aldus een PV van de politie), bleek dat onbekende politieagenten inderhaast geïmproviseerde vlugschriften hadden verspreid om de joden te alarmeren. Eindelijk kwam er dus verzet, helemaal van onderuit ! Als zogeheten straf moest de Antwerpse politie op 28 augustus, de derde razzia, zelf 1000 joden oppakken. Alleen toen viel er een bedreiging : indien de agenten dat niet deden, werden ze in Breendonk opgesloten. De Antwerpse politie heeft uiteindelijk meegewerkt aan het oppakken van enkele duizenden joden. Ongeveer iedereen is bij de aankomst in Auschwitz vergast en de anderen zijn zowat allemaal nadien omgekomen.

Dat alles roept de vraag op naar echt verzet. We zagen het reeds, Antwerpse politieagenten deelden vlugschriften uit op 27 augustus, wat echter een averechts effect had. Op grond daarvan beweren dat verzet “dus” geen zin had getuigt echter van storende lichtzinnigheid. Men kijkt maar naar de gemeentelijke overheden in Brussel. Juister is het, te stellen dat in Antwerpen de collaboratie zover was gegaan dat zelfs de *Gestapo* het op de duur aandurfde een beroep te doen op de stadsadministratie. En dat het, bij gebreke aan administratief verzet, kwam tot ondergronds

verzet – die pamfletten – maar dat was erg riskant, zoals ook bleek. En de omstanders, reageerden die niet ? De indringende analyse van Saerens geeft een desolaat beeld. Het antisemitische klimaat in Antwerpen zat zo diep dat de verontwaardigde Antwerpenaars – en die waren er – niet in staat waren tot strijdbaarheid te komen. Opnieuw speelde hier een Antwerpse specificiteit. Eén voorbeeld : in Brussel heeft minstens 1 op 2 priesters joden helpen onderduiken, in Antwerpen maar 1 op 8. In Antwerpen vormde de algemene mentaliteit werkelijk een basisprobleem. Saerens brengt ons de meest zwarte bladzijden uit de bezetting. Dat roept de vraag op of, naar het voorbeeld van Frankrijk en Nederland, de Belgische gezagdragers niet publiek een “*nostra culpa*” moeten slaan.

Men moet dan ook met belangstelling uitkijken naar “officiële reacties” op Saerens’ boek. Er kwamen al reacties vanuit Antwerpen. Ze zijn duidelijk negatief t.a.v. deze publicatie. Wat opvalt is dat deze reacties komen vanuit het establishment, het katholieke, liberale, socialistische milieu, en ook ondersteund worden door de joods-Antwerpse pers. Dat is eigenlijk niet zo vreemd. Wie aan collaboratie denkt, denkt aan Nieuwe Orde. De repressie was overigens precies gericht geweest tegen de Nieuwe Orde-partijen. Welnu, Saerens doorbreekt dat schema volledig met zijn studie. We zien dat ook het andere milieu, het traditionele, gecompromitteerd geraakt was. Het doet uitdagende vragen stellen over de naoorlogse vervolging. Indien ze soms te zwaar was, is ze dan soms niet ook te licht geweest? Ook doet het vragen stellen bij de traditionele argumentatie, dat met een Nieuwe Orde-bestuur alles nog veel erger zou zijn geweest. Wat

de joden betreft kon het in Antwerpen alvast niet erger. Interessant is ook de aard van de tegenkanting vanuit Antwerpen.

De eerste reactie is die van vergoelijkende aard. Het gaat hier dan ook om gênante, pijnlijke uitspraken. Saerens heeft het ondermeer over de houding van de Antwerpse advocaten voor en tijdens de oorlog. Zo besliste de Vlaamse Conferentie van de Antwerpse balie in 1939 de joden niet meer toe te laten tot haar vereniging. Dat gebeurde met 20 stemmen voor, 14 tegen, bij 6 onthoudingen. Welnu, we konden ergens lezen dat dat “niet meer dan een intentieverklaring van een toevallige meerderheid op een vergadering” was. Alsof meerderheden bij niet-verplichte vergaderingen niet altijd toevallig zijn. Ook werd benadrukt dat het enkel statuten van een vrije vereniging betrof, zonder rechtspersoonlijkheid; een volgend bestuur kon die statuten dus naast zich neerleggen. Maar daar is echter geen spoor van te bekennen. Er kwamen ook geen joden meer naar de vergaderingen. In dezelfde stijl wordt nog ondermeer benadrukt dat de schrapping van de joodse advocaten in 1941 geen tuchtrechtelijke schrapping was, maar “louter” een administratieve weglating betrof. En ook wordt gewezen op het feit dat de Raad van Orde in september 1944, toen de Duitsers verjaagd waren, de moed had om de geschrapte joodse advocaten te laten weten dat ze terug op het tableau waren ingeschreven. Want de militaire toestand was nog precair en er zou nog in december het von Rundstedt-offensief volgen... Te bedenken dat wanneer de Raad van Orde die brief schreef, de regering al uit Londen was weergekeerd, de kranten weer ongcensureerd verschenen enzovoort.

Erger nog was een argumentatie die opnieuw op de politie betrekking had. Ze nam deel aan de razzia's op de joden omdat die “gecamoufleerd” werden, “omdat ze werden gekaderd in de verplichte tewerkstelling (...) aan de Atlantikwal”. Maar dat is vergoelijken door een misdrijf in te roepen waarop de doodstraf staat ! Aan de Atlantikwal gaan werken, was dat immers geen “medewerking aan de militaire politiek van de vijand” ? Nu is dat soort argumentatie niet enkel gênant, maar tevens doorzichtig.

Belangrijker is een tweede categorie van argumenten, die van de leugen of van de onwaarheden. Een iemand verstond het om, met het boek van Saerens in de hand, op een publieke lezing in een joods milieu te verklaren dat de politie niet wist waar het precies om ging – dat die mensen gingen worden vergast wist men inderdaad niet – “en dat verklaart waarom, zij het onder dwang, de politie meehielp aan de massale razzia van 28 augustus 1942. (...) Het bevel was een wraakmaatregel omdat uitgelekt was dat een razzia *van enkele weken daarvoor* mislukt was doordat de betrokkenen door de politie gewaarschuwd waren”. De spreker moffelde dus de razzia van 27 augustus weg, om de gebeurtenissen van die dag naar de 15de te verplaatsen. Zo krijg je dus één echte razzia, onder dwang, voorafgegaan door een andere die echter door toedoen van “de” Antwerpse politie mislukt was. Kortom : leve de politie ! Wat je ook kan vinden, zijn krantenartikels waarin staat dat Saerens bepaalde dingen niet schrijft, terwijl hij dat duidelijk wel doet. Of waarin geschreven wordt dat hij bepaalde dingen wel schrijft, terwijl hij dat precies niet doet. Dit soort onwaarheden en leugens is

zeer storend, maar ook wel te doorprikken.

Het moeilijkste is echter de argumentatie waarbij wordt ingespeeld op de publieke opinie. Het is er daarbij om te doen, het publiek aan zijn kant te krijgen door te appelleren aan het collectieve geheugen dat, zoals ik reeds eerder opmerkte, zeer gepolariseerd is en dus ook al te simplifiërend. In die opvatting zijn alle Duitsers nazi's. De collaborateurs zijn ook nazi's. De collaborateurs zijn dus ook antisemit. Omgekeerd zijn alle geallieerden pro-democraten. Terwijl alle verzetsmensen opkomen voor de joden. Enzovoort. Deze opvattingen zijn algemeen genomen veel te ongenueanceerd, en daarom ook onjuist. Ze zijn echter wel gemeengoed, niet alleen in België overigens.

Zo wordt in een van die Antwerpse reacties op wel bijzonder onhistorische wijze ingespeeld op die gepolariseerde opvattingen. Er wordt op gewezen dat de Antwerpse politie soms conflicten had met bv. de Vlaamse SS. *So what* ? Dat betekent nog niet dat de politie niet heeft deelgenomen aan de razzia's op de joden. Er wordt op gewezen dat het politiekorps van Deurne in januari 1944 werd opgepakt voor daden van verzet. Dat was echter in 1944... Hun aanhouding had ook geen uitstaans met de jodendeportaties die dateerden van de zomer van '42. Een aantal van de aangehouden Deurnese agenten had overigens in augustus 1942 meegeholpen aan de jodenrazzia's. Ook wordt er op gewezen dat de Antwerpse hoofdcommissaris begin 1944 wordt gearresteerd, en dat bovendien zijn zoon is omgekomen in een concentratiekamp. Maar opnieuw, 1944 is niet 1942; en bovendien zegt de houding van een zoon niet noodzakelijk iets over de houding van de vader.

Tot zover de Antwerpse reacties. Dat bespelen van gepolariseerde en simplistische opvattingen, die onwaarheden allerhande, die gênante vergoelijkingen, het is allemaal ergerlijk maar gelukkig niet belangrijk. Niets is immers zo vluchtig als een krantenartikel, of een toespraak. Te vermelden is overigens ook dat de Vlaamse minister-president Dewael in een recent boek zonder schroom naar het Antwerpse oorlogsverhaal verwijst, zoals dat geanalyseerd en beschreven wordt door Saerens.

Dat alles brengt me overigens bij de volgende kanttekening. Die hoort thuis in het wetenschappelijk debat dat zo'n boek oproept. Saerens benadrukt sterk de antisemitische context als verklarende factor voor wat tijdens de oorlog in Antwerpen gebeurd is. Dat is ongetwijfeld belangrijk en essentieel. Ikzelf zou echter daarnaast ook het volgende willen onderstrepen. Voor vele mensen in Vlaanderen, in Antwerpen in het bijzonder, leek in de zomer van 1942 de Duitse overwinning nog een vaststaand feit. Niet meer in de zin van een totale overwinning, maar wel in de vorm van een compromisvrede, een onderhandelde vrede tussen het *Reich* en de geallieerden. Het is zeer opvallend dat die idee van compromisvrede totaal verdwenen is uit het collectieve geheugen; in de naoorlogse polarisering was daar echter geen plaats voor. Tijdens de oorlog leefde die idee, of beter die intuïtie, nochtans bij zeer velen. Dat kon bij sommigen ook resulteren in een pragmatische opstelling. De oude wereld zou immers nooit meer terugkeren. Dat helpt verklaren wat je bij Saerens met grote verbazing kan vaststellen : dat de Antwerpse overheden zich niet geremd voelden door het feit dat wat ze deden, soms strafbaar kon zijn naar Belgisch recht.

Ten eerste was er de medewerking aan de militaire politiek van de vijand, waar de doodstraf op stond. Voor wie er van uitging dat Duitsland in de naoorlogse ordening nog een flinke vinger in de pap te brokken zou hebben, werden wellicht ook, voor wat de verhouding tot Duitsland betreft, strafbepalingen over “medewerking aan de militaire politiek aan de vijand”, irrelevant. In die context kan je bv. ook verklaren waarom de Antwerpse hoofdcommissaris er in augustus 1942 geen problemen in zag zijn agenten namens de Duitse bezetter te vragen opsporingen te doen naar neergestorte geallieerde piloten. Ten tweede is er het misdrijf van wederrechtelijke en willekeurige aanhoudingen, wat in het Belgische Strafwetboek in diverse artikels wordt bestraft. Wie daartoe overgaat

is strafbaar. Een ambtenaar die kennis nam van zulke feiten maar daar niet tegen optreedt, is evenzeer strafbaar. Het betreft hier correctionele straffen, of nog zwaardere. Welnu, bij het meewerken aan het oppakken van de joden moesten de betrokken agenten en hun oversten zich tenminste toch wel afvragen of ze niet medeplichtig werden aan wederrechtelijke en willekeurige aanhoudingen. Ook hier wellicht kan de te verwachten afloop van de oorlog een belangrijk verklarende elementen zijn voor het klaarblijkelijke negeren van dat strafrechtelijke karakter. Als Duitsland niet verslagen werd maar integendeel won of tenminste toch standhield, dan zou toch ook wel het meest essentiële onderdeel van zijn programma, het raciale, gehandhaafd blijven. In die context leek het wellicht ondenkbaar dat

• Protestbetoging van moeders en weduwen van geëxecuteerden tegen amnestie, december 1959. (Foto SOMA, Brussel)

het Strafwetboek ooit zou worden toegepast op de razzia's op joden.

Je kan het dus zo analyseren: in de context van een verwacht standhouden van het *Reich*, stelden velen zich "nuchter en pragmatisch" (*sic*) op: "de jodenkwestie, dat is een hopeloze zaak waar je je niet voor moet inzetten." Zo hopeloos dat ook sommige beleidsverantwoordelijken mogelijkwijze vonden dat ze niets konden doen voor de joden, of dat ze niets hoefden te doen voor de joden. Ook in andere dossiers kom je in de internationale politiek dit soort redeneringen wel eens tegen. Nu is dat anderzijds zeker niet de enige factor. Waarom ging Brussel immers minder ver dan Antwerpen in zijn medewerking aan de anti-joodse politiek? En is het misschien ook niet zo dat eerder Duitsgezinde personen langer bleven geloven in de kansen op een compromisvrede? Met dat laatste beland ik dan uiteindelijk in een kringredenering. Desondanks meen ik dat de inschatting van de machtsverhoudingen *in illo tempore* wel degelijk een bijkomende verklarende factor is. Hij verklaart immers waarom de strafbaarstelling van bepaalde gedragingen zo manifest kon worden genegeerd. Dat kon in de context van een verwachte compromisvrede. Daarnaast zijn er uiteraard nog andere elementen. Zo bijvoorbeeld het hiërarchische verband. De ondergeschikte agenten stelden na de eerste razzia van 15 augustus inlichtingen-PV's voor de burgemeester en de procureur des konings op. Hebben die agenten niet gemeend dat ze voor al wat volgen zou "gedekt" waren, wanneer er geen instructies kwamen aangaande de "ambtsverrichtingen" waarover was gerapporteerd?

De taak van de historicus. Enkele overwegingen

Wat moet de historicus doen in zo'n gevoelige context? In de volgende jaren kunnen we ons immers aan andere studies over de collaboratie verwachten. Het komt me voor dat de historici bijzonder waakzaam moeten zijn voor het volgende.

1° Neutraliteit in het onderzoek. In welke mate moet de historicus neutraal zijn? Hij is dat niet in de keuze van het onderwerp. Daar handelt de historicus vanuit een persoonlijke drijfveer. Dat kan loutere belangstelling zijn, dat kunnen zelfs ideologische redenen zijn. Daar is geen bezwaar tegen. Eens de keuze gemaakt, moet de historicus echter zijn ideologie afleggen. Bij het verrichten en uitschrijven van zijn onderzoek moet hij steeds de meest volledige neutraliteit aan de dag leggen. Hij moet werken alsof hij de 14de, 16de of 19de eeuw bestudeert, onbevooroordeeld. Zo zijn waardeoordelen echt niet nodig. Vooreerst heeft de lezer daar geen boodschap aan. Het is niet omdat de historicus iets afschuwelijk vindt, dat zijn lezer dat ook vindt. Ten tweede wekken ze de indruk van partijdigheid. En die mag er niet zijn. Ook een rechter mag niet de indruk van partijdigheid wekken.

2° De historicus is geen rechter. Enerzijds moet hij minder doen dan een rechter, anderzijds meer. Een rechter wil weten of er een misdrijf is gepleegd, of iemand schuldig is, en zo ja of er verzwarende of verzachtende omstandigheden zijn, om te komen tot een veroordeling of vrijspraak. Dat alles moet geschieden op de maat van

de strafwet. De historicus moet voor dat laatste uiteraard wel oog hebben, maar dient ook veel ruimer te werken.

a) Vooreerst moet hij de dingen schetsen zoals hij ze reconstrueren kan, in een exhaustief bronnenonderzoek. Wat dat betreft is er zeker een groot parallelisme met de onderzoeksrechter. De historicus is ongetwijfeld wel een soort Sherlock Holmes.

b) Vervolgens moet hij ook trachten te begrijpen. Daarbij moet hij verder gaan dan een onderzoeksrechter of rechter. De verzachtende of verzwarende omstandigheden waar zij naar zoeken, zijn veel meer beperkt dan wat de historicus moet doen. Deze heeft als taak het gebeuren zo volledig mogelijk te reconstrueren en bovendien in het tijds kader te plaatsen. Dat laatste is heel belangrijk en vergt grote vak kennis. Het betekent ondermeer dat je alle factoren moet aangeven die kunnen doen begrijpen of die meer problematisch maken waarom dit of dat zo gebeurd is, waarom deze of gene zo wel of zo niet heeft gehandeld. Wat betreft het aanwijzen van factoren die doen begrijpen, moet ook sterk worden benadrukt dat dit niet hetzelfde is als “begrip opbrengen voor”. Doen begrijpen is alleen trachten te verklaren, maar het betekent niet dat je daar ook begrip voor opbrengt.

c) De historicus tenslotte, moet niet komen tot een veroordeling. Hij moet zich beperken tot een zo goed mogelijk feitenrelaas, en de context schetsen. Dat is voldoende. En ook al moeilijk genoeg. Het oordeel is voor de lezer, als die zich daartoe geroepen voelt.

En ja, de historicus die zich aan dat alles houdt, die zal toch bij zijn studie van de

collaboratie een debat uitlokken. Hij zal daarbij vaststellen dat het niet om een wetenschappelijk debat gaat en dat de opposenten die hij op zijn weg vindt, niet steeds op dezelfde wijze als hijzelf argumenteren. Hij krijgt ondermeer te maken met het gebruik van retoriek, met het emotioneel beroep op het publiek, via de media, en met een wijze van redeneren die niet steeds correct is. De historicus is het echter aan zichzelf verplicht om het debat met die publieke opinie aan te gaan, om zo te trachten zijn verhaal te doen doordringen. Niet om per se het ultieme gelijk te krijgen, maar wel omdat het historisch onderzoek over zo'n belangrijke periode als die van de Tweede Wereldoorlog, uiteindelijk een belangrijke opvoedkundige waarde heeft, in de ruimste zin van het woord. Zoals de socioloog en de politicus, kan de historicus het zijne doen om de polarisering te analyseren en te doorbreken en analyses aan te dragen die kunnen leiden tot meer inzicht en ook, wat de historicus betreft, tot een betere verwerking van het verleden. Dat geldt in België bijzonder voor het oorlogsverleden. Vlaanderen worstelt daar al meer dan een halve eeuw mee.

De pers van haar kant, moet open staan voor de vernieuwing in het onderzoek. Ze moet streven naar degelijke berichtgeving, naar diepgang, en moet zeker de polarisering kunnen overstijgen. De polarisering van een publieke opinie is immers zelden goed. Een opgezweepte en sterk gepolariseerde publieke opinie is niet bevorderlijk voor wie in deze wereld naar vrede zoekt. Het grote conflict dat de wereld sinds 11 september 2001 teistert, is daar een zoveelste tragisch illustratie van.

Herman Van Goethem

Guerre et imaginaire : les enjeux, pièges et défis de la propagande

L'idée maîtresse développée dans l'ouvrage récent d'Anne Morelli¹, selon laquelle la propagande de guerre, quels que soient les belligérants, utilise sans cesse les mêmes motifs généraux, n'a rien de neuf. Et pour cause, Morelli structure toute son analyse sur les dix principes² dégagés par Arthur Ponsonby dans son étude de la propagande de 14-18 éditée en ... 1928 ! Ces "principes élémentaires" (c'est le moins que l'on puisse dire) sont appliqués tels quels à quelques conflits du XXe siècle³. Or, les travaux de Ponsonby, tout intéressants qu'ils soient, appartiennent à une époque – les années 20 – et à un contexte précis – celui de la démobilisation des esprits⁴.

L'intense mobilisation psychique de 14-18, qui n'est pas uniquement le fruit de la pro-

pagande de guerre (nous y reviendrons), s'est rapidement transformée après l'armistice. Du côté allemand, on assiste à un véritable refus d'intérioriser la défaite⁵ qui mènera à ce que G. Mosse appelle "la brutalisation du champ politique"⁶. Du côté allié, le traité de Versailles n'a pas répondu aux immenses attentes nées de la guerre. La paix se révélera décevante. Le pacifisme des anciens combattants dans l'entre-deux-guerres y trouve quelque racine⁷. En une inversion presque totale des représentations de guerre lors du conflit, on se met à dénoncer la guerre comme une ignoble boucherie dont les soldats terrorisés sont les premières victimes et la propagande de guerre comme un gigantesque mensonge dont les sociétés belligérantes sont les victimes manipulées. C'est dans ce contexte que les travaux de Ponsonby prennent place⁸. Dix ans après l'armistice, c'est la guerre elle-même qui est accusée, occultant toute question sur la réalité des

1 ANNE MORELLI, *Principes élémentaires de propagande de guerre. Utilisables en cas de guerre froide, chaude ou tiède...*, Bruxelles, Labor, 2001, 93 p.

2 Ainsi, la propagande de guerre affirme que nous ne voulons pas la guerre (1e principe), c'est le camp adverse qui en est responsable (2e principe). D'ailleurs, l'adversaire – et singulièrement son chef – a le visage du diable (3e); tandis que nous défendons une cause noble (4e). En outre, l'ennemi provoque sciemment des atrocités (5e) et utilise des armes non autorisées (6e). Malgré cela, nous subissons très peu de pertes, contrairement à l'adversaire (7e). Les artistes et intellectuels soutiennent notre cause (8e); car notre cause est sacrée (9e). Ceux qui mettent en doute notre propagande sont des traîtres (10e et dernier principe).

3 Morelli traite principalement de la Grande Guerre, de la Seconde Guerre mondiale et de la guerre actuelle dans les Balkans (particulièrement les frappes de l'OTAN de 1999). On ne trouvera, par contre, rien sur la guerre du Vietnam qui pose des problèmes complexes sur les rapports entre opinions publiques, organes de presse et décisions politiques; mais cela ne cadre pas tout à fait avec les propos de l'auteur...

4 Sujet particulièrement complexe et encore largement ouvert à la recherche. Le colloque international intitulé *Demobilizing the Mind* organisé par J. Horne, à Dublin, du 26 au 28 septembre 2001, montre que les historiens de la Grande Guerre commencent à investiguer sérieusement ce sujet.

5 Voir à ce sujet : STÉPHANE AUDOIN-ROUZEAU & ANNETTE BECKER, *14-18, retrouver la guerre*, Paris, Gallimard, 2000, p. 191-193. Ce déni allemand s'enracine dans l'extériorité de la défaite (en effet, "la population allemande n'a pas senti physiquement la présence ennemie sur son sol avant l'arrêt des combats") et se traduira par "le sentiment que la guerre n'avait pas cessé avec l'armistice".

6 GEORGES L. MOSSE, *Fallen soldiers. Reshaping the Memory of World Wars*, Londres, 1990.

7 Voir à ce sujet : ANTOINE PROST, *Les Anciens Combattants et la société française, 1914-1939*, 3 vol., Paris, 1977; SERGE BERSTEIN & JEAN-JACQUES BECKER, *Victoire et frustrations, 1914-1919*, Paris, Seuil, 1990.

8 Les travaux du pacifiste G. Demartial (1922), largement cités par A. Morelli, aussi.

**ATTENDRONS-NOUS QUE
LES NÔTRES BRÛLENT?
ENRÔLONS-NOUS** et tout de suite

Dans Le **178**^{ième}

**Bataillon
CANADIEN
FRANCAIS**

Commandé par le
Lt.Col.Girouard
et six autres officiers du
22ième tous de retour du
Front.

INFORMATIONS :
AUX QUARTIERS GÉNÉRAUX, SHERBROOKE, P.Q.
OU COIN Ste ANDRÉ ET Ste CATHERINE **MONTREAL**

- Affiche canadienne de la Première Guerre mondiale, vers 1915.
(Photo tirée de LAURENT GERVEREAU, *Terroriser, manipuler, convaincre ! Histoire mondiale de l'affiche politique*, Paris, Somogy éditions d'art, 1996, p. 49)

violences de guerre (particulièrement les “atrocités”, désormais avec guillemets) ⁹ et sur le consentement des populations à ces violences, laissant pour longtemps le conflit parfaitement incompréhensible. La Grande Guerre n’est-elle pas, aujourd’hui encore, le symbole même de l’absurdité ? Or, depuis une vingtaine d’années, les recherches sur la Première Guerre mondiale et sur la propagande en général se sont considérablement enrichies, notamment grâce aux apports de l’Historial de Péronne, de la sémiotique et de la narratologie. A. Morelli paraît ignorer l’ensemble de ces travaux. Que cherche-t-elle ?

D’emblée et très honnêtement, elle annonce les buts de ce livre. Il ne s’agit pas de savoir qui dit vrai et qui ment, mais uniquement “d’illustrer les principes de la propagande, unanimement utilisés, et d’en décrire les mécanismes” (p. 6). La référence ou non-référence du discours de propagande à la réalité est délibérément mise entre parenthèses. Elle limite son ambition à la démonstration “que le même langage est utilisé dans les divers camps. Au moment du déclenchement d’un conflit, et en l’absence de l’ensemble des sources et archives contradictoires, il est en outre bien souvent impossible de dire qui est réellement l’agresseur” (p. 18). Encore

faut-il se demander comment analyser les mécanismes de la propagande si l’on fait l’impasse sur les réalités, aussi bien factuelles que mentales ¹⁰, auxquelles se réfère tout discours, y compris le discours de propagande. Et, de fait, il n’y a dans ce livre aucune analyse de mécanismes (occultation, amplification, distorsion, inversion, etc.); seulement une description thématique ou plutôt une accumulation de citations choisies (fort intéressantes et remises en contexte, mais rarement analysées) qui visent à démontrer la pérennité, voire “l’universalité” ¹¹ des principes de Ponsonby.

Dans sa conclusion, Anne Morelli reprend le sens de sa démarche : “On peut espérer que, des mensonges d’hier, se dégage une expérience engendrant plus d’esprit critique. C’est là que réside notre espoir, celui de ceux qui tentent d’éduquer le public au langage des médias, et le sens de la démarche de ce livre” (p. 77). Ainsi, la mise entre parenthèses initiale du rapport au réel se transforme, en fin de parcours, en une dénonciation des mensonges médiatiques. Mensonges qui ne sont pas nécessairement orchestrés en toute conscience; car, écrit-elle, “cette image limpide impliquerait l’hypothèse globale d’un grand complot à laquelle je n’adhère pas” (p. 77). La lecture

9 Et l’on sait les drames, en termes de mémoires collectives, que cela provoquera. La ville de Dinant en est un bel exemple.

10 A côtés des réalités factuelles comme, par exemple, les massacres de civils, il ne faut pas négliger les réalités mentales comme, par exemple, la terreur du champ de bataille, la peur de tuer ou d’être tué... Il me semble, d’ailleurs, que la mise entre parenthèses du rapport au réel provoque presque inévitablement des dénis de mémoire plus ou moins graves. Dans le domaine psychanalytique, M. Balmaly et A. Miller ont dénoncé avec force la mise entre parenthèses du réel parce qu’il empêcherait tout accès à la vérité du sujet (Cf. MARIE BALMARY, *L’homme aux statues. Freud et la faute cachée du père*, Paris, Grasset, 1979; ALICE MILLER, *L’enfant sous terreur. L’ignorance de l’adulte et son prix*, Paris, Aubier, 1986). Cela donne à réfléchir.

11 Ce mot dont je me méfie toujours comme d’une porte ouverte à la pensée totalitaire semble particulièrement apprécié d’Anne Morelli. Citons par exemple : “Ce serait supposer que nous sommes plus avertis que nos ancêtres et c’est méconnaître le caractère universel de ces principes” (p. 76).

de l'ouvrage laisse pourtant une impression globale inverse¹². Les nombreux mensonges que l'auteur dénonce suggèrent que tous les gouvernements – serait-ce par “nature” ? – ne recherchent que la domination et l'enrichissement sans oser l'avouer à une opinion publique supposée plus morale¹³, que les politiciens sont iniques, que les médias ne sont jamais qu'à la solde de leurs gouvernements, que les “braves gens” sont manipulés. N'est-ce pas là le contour d'un complot ? Ce n'est sans doute pas le propos de l'auteur qui insiste seulement sur le fait que les salauds parlent le même langage que les autres... et que l'on ne peut donc pas faire la différence. L'impression pourtant demeure.

Le but même de ce livre laisse perplexe : comment montrer les similitudes entre les divers camps à propos de quelques conflits, sans prendre en compte les différences et les évolutions ? Est-ce conforme à la démarche historique ? Une analyse des citations présentées dans l'ouvrage aurait permis de mettre en relief des évolutions inté-

ressantes. Ainsi, par exemple, l'évolution de la diabolisation de l'adversaire¹⁴ : on passe de la figure du “dégénéré” (Guillaume II) au début du XXe siècle à celle du “déséquilibré” (Milosevic) à l'aube du XXIe siècle. Elle correspond à une évolution profonde des représentations collectives concernant les sciences et les scientifiques. En 1914-1918, l'appel aux savants mais aussi aux neutres¹⁵ s'enracine dans une vision positiviste de la science, alors qu'aujourd'hui on assiste au primat du psychologique comme vérité incontestable sur l'homme. Les “nobles causes” au nom desquelles on fait la guerre ont, elles aussi, évolué : on passe de la sacralisation quasi absolue de la Patrie en 14-18 à la sacralisation actuelle des Droits de l'Homme et de l'Humanitaire. Si les mots ont leur importance (A. Morelli en donne suffisamment d'exemples¹⁶), leur histoire aussi est instructive. Le mot ‘Patrie’ avait au début du XXe siècle un pouvoir de mobilisation des esprits que l'on n'imagine plus aujourd'hui en Europe occidentale. Les innombrables monuments aux morts de

12 Toutefois une lecture attentive permet de constater de multiples bébais aux affirmations par trop péremptives; malheureusement, à peine posées, ces nuances sont balayées par la poursuite de l'idée initiale et la multiplication d'exemples appuyant cette seule idée, comme si ces nuances ou contradictions ne méritaient même pas d'être interrogées. C'est le cas, pour ne prendre qu'un exemple, dans le chapitre 7 intitulé “Nous subissons très peu de pertes, les pertes de l'ennemi sont énormes” : elle y donne l'exemple de l'état-major français de 14-18 qui ne publiait pas de liste nominative des morts (“au contraire des Anglais et des Allemands”) (p. 54). Cette parenthèse, pourtant, mérite que l'on s'y attarde...

13 Ainsi, par exemple, elle écrit : “La guerre a généralement pour mobile la volonté de domination géopolitique, accompagnée de motivations économiques. Mais les mobiles de la guerre sont inavouables à l'opinion publique” (p. 27).

14 Pour un aperçu de la figure du diable dans la longue durée, voir : R. MUCHEMBLET, *Une histoire du diable, XIIIe – XXe siècles*, Paris, Seuil, 2000.

15 Ce n'est donc pas tant pour créer des “émotions” comme le dit A. Morelli (p. 57), que comme “preuve objective”. Voir à ce sujet : STÉPHANE AUDOIN-ROUZEAU & ANNETTE BECKER, *op.cit.*, p. 164 et sv.

16 Elle montre fort bien qu'une même réalité change selon la façon dont elle nommée. Ainsi, l'ennemi provoque “sciemment” des atrocités, alors que nous commettons des bavures “involontaires” (p. 37); on parle des “bombardements” de l'adversaire mais des “frappes” de l'OTAN, des “charniers” du côté ennemi mais des “cimetières” du côté allié, etc. (p. 41). Nos autorités sont présentées avec des majuscules, celles de l'adversaire sont mises entre guillemets (p. 21).

• Affiche française d'Abel Faivre, 1916.

(Photo tirée de MAURICE RICKARDS, *Affiches de la première guerre mondiale*, Paris, Albin Michel, 1968, p. 35)

la Grande Guerre qui ne cessent de clamer “Morts pour la Patrie” sont incompréhensibles pour les jeunes générations. Le motif de la Croisade, omniprésent dans la propagande de guerre du XXe siècle, est loin d’être universel : il a, lui aussi, toute une histoire. Au XIIe siècle, les Croisades suscitent un véritable mythe de la Guerre sainte, totalement étranger au christianisme primitif¹⁷. Ce mythe opère un déplacement fondamental et durable des représentations collectives quant au sens de la guerre. En 1914-1918, ce mythe resurgit avec une telle force qu’il apparaît aux historiens actuels comme la structure première des représentations de la Grande Guerre; ce ne sera plus tout à fait le cas lors de la Seconde Guerre mondiale.

Anne Morelli déconcerte encore par certains amalgames discutables. Comment mettre sur le même pied des pays directement impliqués dans une guerre (la France, la Grande-Bretagne ou l’Allemagne lors des deux guerres mondiales, par exemple) et les interventions d’un pays tiers (les USA lors de la guerre du Golfe) ou d’une communauté (l’OTAN en ex-Yougoslavie) dans un autre conflit ? L’investissement affectif des populations auxquelles s’adresse la propagande est, en tout cas, très différent; comme varient les implications de l’effort de guerre dans leur vie quotidienne. Il paraît aussi assez audacieux de mettre sur le même pied les manifestes signés par les savants et les artistes renommés qui prennent position dans un conflit, les chanteurs qui viennent offrir leur talent pour remonter le moral

des troupes ou de la population lors de la Seconde Guerre mondiale, et la bande dessinée *Buck Dany* lors de la guerre de Corée. En termes d’intentions, il y a une différence fondamentale entre la volonté de prendre position et la volonté de divertir... Enfin, quel que soit l’intérêt des thèmes proposés par Ponsonby, il me semble qu’en structurant ses propos sur ces thèmes, A. Morelli ne met pas assez en relief l’ambiguïté du discours de guerre qui diabolise l’adversaire tout en le minimisant. Ainsi, d’un côté, l’adversaire, véritable image inversée de nous-mêmes, fait peur : il a le visage du diable, il veut la guerre, il triche en ne respectant pas les traités et en utilisant des armes prohibées, provoque volontairement des atrocités, etc. Il faut donc l’empêcher de nuire, le vaincre, voire l’éliminer. Mais, de l’autre côté, l’adversaire est stupide et incapable, il subit d’énormes pertes et n’est pas soutenu par des savants ou des artistes dignes de ce nom. Il est donc possible de le vaincre. Ce double discours permet de mobiliser la combativité d’une population et de ses armées, en identifiant le danger tout en maintenant l’espérance. Or, il ne s’agit pas nécessairement d’une technique de manipulation des esprits : les recherches en psychologie sociale montrent que tout groupe en compétition produit spontanément ce type de discours¹⁸. À force de ne chercher que les similitudes, on finit par supprimer toute évolution, toute nuance, toute différence.

La démarche d’A. Morelli, en tout cas, ne permet pas d’expliquer pourquoi la

17 Voir à ce sujet : JEAN FLORI, *La première Croisade : l’Occident chrétien contre l’Islam (aux origines des idéologies occidentales)*, Bruxelles, Complexe, 1997.

18 Cf. JACQUES-PHILIPPE LEYENS & VINCENT YZERBIT, *Psychologie sociale*, éd. revue et augmentée, s.l., 1997.

propagande de guerre recourt sans cesse à ces motifs ni d'identifier l'endroit où s'enracine son efficacité : pourquoi ça marche ? Comment se fait-il que les gens y croient ? Je ne pense pas que ce soit à coups de "principes universels" ou de "besoin pathologique" (p. 76) que l'on permettra au lecteur de comprendre quoi que ce soit. Une analyse en terme de "consentement" et de "croyance" ne serait-elle pas plus fructueuse ? L'auteur elle-même écrit, mais sans s'y arrêter : "les guerres modernes, au contraire par exemple des guerres de Louis XIV, ne sont possibles qu'avec le 'consentement' de la population" (p. 27). N'est-ce pas justement ce consentement qu'il faudrait étudier ? Elle ajoute plus loin : "En réalité, si les salauds utilisent, pour persuader les braves gens, le langage que ceux-ci 'veulent entendre', c'est peut-être que ces arguments altruistes correspondent à des principes universels de la morale" (p. 79). Lors de la Seconde Guerre mondiale, les Américains veulent tellement entendre certaines choses qu'ils pourront acheter des disques reprenant les discours de Roosevelt ou une marche intitulée *Remember Pearl Harbor* (p. 62) ! C'est dire l'importance du consentement de ces acheteurs au contenu de cette propagande. Evidemment, aborder la propagande de guerre à partir de la question du consentement, déplace les perspectives : on quitte l'univers un peu manichéen de la pure manipulation pour entrer dans celui, plus complexe, des représentations collectives; surtout, on quitte le monde

des "braves gens" crédules pour poser des questions (dérangeantes peut-être, troublantes sûrement) qui appellent à la responsabilité. Cette question du consentement à la guerre est précisément au cœur des recherches actuelles sur la Grande Guerre; recherches qui, entre autres, nuancent fortement le concept de 'propagande'.

C'est avec la Grande Guerre que les systèmes de propagande, jusque-là assez limités, se transforment en propagande de masse. A la suite de Jacques Ellul, sociologue français, on définit généralement la propagande comme "l'ensemble des méthodes utilisées par un groupe organisé en vue de faire participer activement ou passivement à son action une masse d'individus psychologiquement unifiés par des manipulations psychologiques et encadrés dans une organisation"¹⁹. Classiquement, on estime que la propagande de 14-18 complète le front militaire et le front économique. Sa fonction première est double : à la fois discours d'autolégitimation et critique de l'adversaire²⁰. Il s'agit, d'une part, de démolir la volonté de se battre de l'ennemi en intensifiant la démoralisation, le désillusionnement et les désaccords. Il s'agit, d'autre part, d'exalter la combativité de ses partisans en présentant la guerre comme une guerre défensive et juste, en diabolisant l'ennemi et en nourrissant les espoirs de victoire. Ce qui correspond aux analyses de

¹⁹ JACQUES ELLUL, *Propagandes*, Paris, 1990, p. 75.

²⁰ FABRICE D'ALMEIDA, *Images et propagande*, (Coll. XXe SIÈCLE), Florence, 1995.

- Propagande de guerre antisémite allemande au cours de la seconde occupation du pays. (Photo CEGES, Bruxelles)

Ponsonby. Mais, la nuance est importante, les recherches actuelles²¹ montrent que les populations n'étaient pas totalement dupes et, même plus, qu'il n'y avait nul besoin de prendre le contenu de cette propagande au pied de la lettre pour vouloir y participer, acheter des cartes postales ou des breloques patriotiques. Autrement dit, l'influence de la propagande de guerre n'est pas tant de susciter (par la manipulation) des sentiments ou des comportements que d'entretenir des représentations déjà existantes²². Loin d'être le produit d'une machine toute puissante ou d'un 'bourrage de crâne' organisé, la propagande de 14-18 reflète surtout les besoins des sociétés belligérantes, leurs valeurs et leurs croyances, leurs détresses et leurs espérances.

Pour l'Allemagne, S. Brandt²³ a publié récemment une analyse des représentations en Allemagne du front ouest et de la mobilisation de cet espace de combat comme lieu de mémoire dans l'entre-deux-guerres (à travers les discours tenus pendant et après la guerre sur ces lieux). Ce livre rend compte du discours allemand de légitimation du conflit et décrit les principaux thèmes utilisés par la propagande allemande, dont le but était de mobiliser les esprits²⁴. Or, ce discours ne ressortait pas uniquement de la propa-

gande étatique. Le fait que des journalistes, des écrivains et même les bureaux de la Croix-Rouge aient émis les mêmes contenus médiatiques constituait un facteur de validation de ce discours par l'opinion publique : il s'agissait d'une guerre défensive, donc légitime; et l'Allemagne restait invaincue, même après l'armistice. L'auteur, en montrant la permanence des rhétoriques de légitimation du conflit pendant tout l'entre-deux-guerres, démontre l'intériorisation poussée de ces thématiques par la société allemande²⁵.

Pour la France, les remarquables travaux de M.-M. Huss sur les cartes postales françaises de 14-18 sont tout à fait éclairants²⁶. Elle montre que des millions de cartes furent échangées non pour inculquer des préceptes, mais pour participer à une somme de sentiments populaires déjà existants. La demande vint d'en bas et les producteurs, issus du secteur privé, surent en tirer profit. Il s'agit bien plus d'une communion entre des millions d'auto-propagandistes que d'une puissante machine de propagande étatique. Images du consensus national et de la solidarité, figures polysémiques permettant de multiples appropriations, il n'y a nul besoin de croire à aucun des sentiments exprimés ou d'adhérer au vers édifiant pour comprendre le message de ces images : en

21 Citons deux excellents ouvrages récents : SUSANNE BRANDT, *Vom Kriegsschauplatz zum Gedächtnisraum : Die Westfront 1914-1940*, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 2000; MARIE-MONIQUE HUSS, *Histoire de Famille : Cartes Postales et Culture de Guerre*, Paris, Noésis, 2000.

22 Si bien que G. Mosse souhaitait que l'on n'utilise plus le terme de "propagande" pour la Grande Guerre.

23 SUSANNE BRANDT, *op.cit.*

24 C'est-à-dire : inciter les soldats à tenir au front, amener les citoyens à participer financièrement à l'effort de guerre et mobiliser les ouvriers dans les usines.

25 Au point que ces thématiques constituent, à ses yeux, les fondations mêmes de la mémoire nationale allemande de la Grande Guerre.

26 MARIE-MONIQUE HUSS, *op.cit.*

France, la guerre était menée pour une certaine façon de vivre, pour sa normalité même et son humour juvénile.

Ces recherches font apparaître que le discours de propagande émane de secteurs extrêmement divers de la société et mettent en relief l'importance majeure du consentement actif des populations à cette propagande de guerre et donc à la guerre. Ce consentement explique que, s'il n'y a pas eu (ou guère) de contre-discours pendant la Première Guerre mondiale, ce n'est pas uniquement, ni même d'abord, à cause d'une censure étatique sévère ou d'une répression policière systématique et meurtrière, comme ce sera le cas dans les régimes totalitaires. Il y a une différence fondamentale entre le risque d'être éliminé physiquement par un appareil étatique et celui d'être traîné dans la boue par une opinion publique ²⁷; pour notre sujet, il y a une différence plus fondamentale encore entre l'absence de contre-discours due à une répression totalitaire et cette même absence due au consentement des opinions dominantes ²⁸. On a dénoncé la guerre avant et après 1914-1918, mais pas dans l'intervalle. Bien sûr, la censure de guerre, comme les menaces de répression,

ont existé chez tous les belligérants. Mais cette explication ne suffit pas. Surtout, elle ne résiste pas à l'analyse des entrées en guerre. En France, par exemple, deux mille personnes avaient été préventivement fichées ²⁹ par le gouvernement. Au moment de la mobilisation, il était prévu des les arrêter tous. Au cours de l'été, le ministre de l'Intérieur estima ces mesures inutiles, car, écrit J.J. Becker, "le consensus était réalisé. Comme si le passé n'existait pas, un Comité de secours national se créa où siégeaient côte à côte des représentants des syndicalistes révolutionnaires, des représentants du Parti socialiste, de l'Action française, de l'archevêché de Paris... L'événement le plus symbolique fut toutefois les obsèques de Jaurès, le 4 août. Celui que l'on couvrait d'outrages moins de trois semaines auparavant fut transformé en héros national : non seulement les pouvoirs publics étaient là, mais aussi les représentants des organisations nationalistes, Maurice Barrès en tête" ³⁰. Et que dire, en Belgique, des applaudissements des députés socialistes au Discours du Trône du 4 août ! Comme partout, le ralliement de la population belge à la guerre est aussi brusque qu'unanime ³¹. Partout, la défense de la Patrie l'emporte

27 L'auteur donne l'exemple des campagnes de diffamation dont ont été victimes les rares opposants aux bombardements de l'OTAN en 1999 (notamment, le chanteur Renaud, l'abbé Pierre, Mgr Gaillot et Régis Debray).

28 Sans compter que cette absence ne se vérifie pas toujours et pas nécessairement. L'impact du renversement de l'opinion publique américaine 'pendant' la guerre du Vietnam en est un exemple.

29 Il s'agit du fameux Carnet B contenant les noms d'anarchistes, de syndicalistes et de certains socialistes.

30 JEAN-JACQUES BECKER, *La France en guerre, 1914-1918*, Bruxelles, Complexe, 1988, p. 29.

31 Ainsi, par exemple, en Belgique, pays qui ne se caractérise pas par un nationalisme guerrier, encore moins conquérant, l'ultimatum du 2 août 1914 provoque des vagues d'exaltation patriotique et des déchaînements de violences populaires (vitrines brisées, maisons saccagées, etc.) contre les Allemands résidant en Belgique. La Belgique indignée et unanime décide de se défendre coûte que coûte, pour l'honneur et sans aucun espoir de succès. A Bruxelles, on peut même parler d'enthousiasme. Ailleurs, c'est plutôt une émotion intense, un sentiment de gravité qui caractérise le consentement populaire à la guerre. Cfr STÉPHANE AUDOIN-ROUZEAU & ANNETTE BECKER, *op.cit.*, p. 112-114.

• Affiche contre l'intervention soviétique en Afghanistan, 1980.
(Photo tirée de LAURENT GERVEREAU, *op.cit.*, p. 197)

sur l'Internationale, le pacifisme ou, simplement, la peur de la guerre. Chez tous les belligérants, on assiste à une véritable explosion de patriotisme³², c'est-à-dire un ralliement unanime à la guerre et un consentement à la violence qui en découle. En fait, tous les belligérants ont le sentiment de défendre leur Patrie qui est, à la fois ou successivement, leur nation, leur terroir, leur famille, leur religion, leurs valeurs. Tous ont le sentiment de combattre pour une juste cause. Les premiers mois de la guerre seront marqués par une violence extrême qui s'explique à la fois par le désir de vaincre

vite, la peur des francs-tireurs, le désir de s'affranchir de sa propre peur et le désir d'imposer la loi du vainqueur "qui n'est pas seulement militaire ou politique tant la certitude d'appartenir à une civilisation supérieure est forte"³³. Cet état d'esprit déclenchera les massacres de civils belges et français par les troupes allemandes et les massacres de civils allemands par les soldats russes. L'investissement dans la Patrie a, dans l'ensemble, survécu à ces massacres, à la réalité de la guerre moderne et totale, aux sacrifices demandés tant aux soldats qu'aux civils, aux deuils de masses, etc. Les quelques refus ne furent ni assez

32 Pierre Chaunu parle, en 1982, d'un "investissement affectif immense des Français sur la France" (cité par STÉPHANE AUDOIN-ROUZEAU & ANNETTE BECKER, *op.cit.*, p. 109).

33 *Idem*, p. 63-64.

forts ni aussi puissants que le consentement de la majorité à cette guerre qui, pourtant, s'éternisait³⁴. Ce consentement à la guerre longue s'enracine justement dans les premières expériences de guerre. Les massacres de civils et les atrocités sur les soldats ont ici une importance toute particulière³⁵. Immédiatement diffusés par la propagande et relayés par les rapports des "commissions d'enquête", les récits d'atrocités font de l'ennemi l'incarnation du Mal et la preuve de la Barbarie ontologique de l'adversaire. Les atrocités ne sont pas perçues comme des révélations, mais bien comme la confirmation de la nature maléfique de l'ennemi : par leur martyre, les victimes des massacres ont fait apparaître la nature profonde du "Boche"³⁶ et, par là, la justesse de la cause alliée. Tout un discours 'scientifique' viendra alimenter et légitimer la haine et le mépris spontanés des populations à l'égard de l'ennemi : ainsi, par exemple, l'Allemand n'est plus qu'une bête féroce et sauvage dont la boîte crânienne est plus étroite que celle des Français; il pue comme le diable, etc. Des milliers de propagandistes ne cesseront de diffuser ces idées qui traduisent bien les représentations

dominantes de l'époque et qui reflètent les besoins de ces sociétés en détresse : besoins de croire, d'espérer, de raconter, indispensables pour appréhender les événements et leur donner du sens. A cet égard, l'analyse que fait N. Beaupré³⁷ du motif du "Franc-Tireur" dans la littérature allemande de guerre en 1914 est tout à fait intéressante. Il montre que, pour parler de leurs propres actes de violence, les auteurs ont besoin de recourir à des mythes et des légendes qui justifient et légitiment ces violences³⁸. Ces stratégies narratives permettent de 'clarifier' le début de la guerre, d'exprimer et de légitimer la violence exercée. Or, le recours à ces figures littéraires semble indispensable pour pouvoir 'raconter', c'est-à-dire s'appropriier le monde nouveau et effrayant dans lequel entrent ces soldats qui ne sont en fait que des civils en armes, le monde de la guerre. Il n'y a de réalité pour l'homme que mise en récit. L'homme n'est-il pas un être qui raconte pour pouvoir être au monde ? Autrement dit, toute réalité saisie par l'homme est une construction, une "configuration" pour reprendre les termes de P. Ricoeur³⁹, une "intrigue" pour reprendre ceux de P. Veyne⁴⁰.

34 *Idem*, p.119.

35 A. Morelli en cite quelques beaux exemples (tous britanniques) dans son chapitre sur les atrocités "sciemment" provoquées par l'ennemi (p. 37-41).

36 En 1914-1918, c'est d'abord contre "les Boches" que l'on se bat, c'est eux que l'on hait. La figure de Guillaume II, le monstrueux *Kaiser*, reste secondaire par rapport à celle du "Boche". Je ne crois, dès lors, pas que l'on puisse affirmer, comme le fait A. Morelli (p. 21), qu'"on ne peut haïr un groupe humain dans son ensemble, même présenté comme ennemi".

37 NICOLAS BEAUPRÉ, "Espions et Francs-Tireurs en 1914 dans la littérature de guerre", in *14-18, aujourd'hui, today, heute*, n° 4, 2001, p. 58-77.

38 Dans ces récits, les bourreaux ont des rôles de victimes : les soldats qui vont massacrer les civils sont d'abord des victimes des francs-tireurs. Les conséquences sont prises pour des causes : les maisons en ruine vues par le soldat et résultat des "représailles" contre les francs-tireurs, prouvent l'existence de ceux-ci. Etc.

39 PAUL RICOEUR, *Temps et récit*, 3 vol., Paris, Seuil, 1983-1985; *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil, 1990.

40 "Les faits n'existent que dans et par des intrigues où ils prennent l'importance relative que leur impose la logique humaine du drame" (PAUL VEYNE, *Comment on écrit l'histoire*, Paris, 1971, p. 70).

On le voit, l'historiographie actuelle de la Grande Guerre, par l'analyse des représentations de guerre, bouscule les idées simplistes que l'on pouvait se faire de la propagande et de ses manipulations. Elle montre qu'opposer l'imaginaire au vrai ou au rationnel, c'est-à-dire rejeter l'imaginaire dans le domaine du faux ou de l'irrationnel, mène à l'impasse et évite les questions de fond. Car c'est oublier le dynamisme organisateur des représentations sociales et leur rôle essentiel dans la façon dont les hommes habitent le monde et lui donnent sens. Issues de l'expérience du réel, "les représentations deviennent à leur tour, quelles que soient leurs éventuelles divagations, un moteur décisif de l'histoire"⁴¹. En effet, les représentations collectives agissent sur le monde et le monde agit sur elles. En période de crise, les tensions voire les contradictions, inhérentes à tout système de représentations, apparaissent au grand jour. Avec la guerre, tout particulièrement, les hommes sont mis à nu dans leurs imaginaires comme dans leurs corps. A l'incertitude du temps, on oppose la familiarité des stéréotypes⁴² et la sécurité des croyances anciennes. Face à l'arbitraire de la violence, à la terreur du combat et à l'impuissance ressentie, face à la mort, à la souffrance ou à la faim, on voit ressurgir les imaginaires, parfois les plus archaïques. Or, ces imaginaires réactivés jusqu'à l'exacerbation ont un impact sur le déroulement même de la guerre, les pratiques de violence, les décisions mi-

litaires et politiques, ainsi que sur la vision de l'homme, de la vie et du monde pendant et après les conflits; ils engendrent, par là, des représentations nouvelles de soi et de l'autre qui, à leur tour, viennent alimenter les imaginaires collectifs...

Le thème traité par Anne Morelli apparaît ainsi bien plus riche. Si l'historien reste un peu déçu par l'analyse désuète que l'auteur propose et par l'absence de mise en perspective de concepts anciens à la lumière des découvertes récentes de l'histoire culturelle, le citoyen que nous sommes tous est préoccupé, pour sa part, par le doute systématique que propose l'auteur dans ses conclusions. Ce doute, tel qu'elle l'utilise, n'est autre qu'un doute *a priori* et général.

Dans le domaine des conflits militaires, politiques ou sociaux, comme c'est le cas ici, cet appel au doute systématique n'est rien moins qu'une prise de position éthique qui appellerait une argumentation solide. Et l'auteur d'avancer : "En général, nous trouvons très beau qu'il y ait des sceptiques dans les rangs de nos ennemis, mais pas dans les nôtres. Pourtant, l'hypercritique – même si elle peut déboucher sur des sottises désolantes comme le négationnisme – n'a que peu de morts sur la conscience et l'excès de scepticisme me semble porter à moins de conséquences tragiques que la crédulité aveugle. Le doute systématique me semble encore le meilleur antidote au poison de la

41 JEAN-NOËL JEANNENEY (dir.), *Une idée fausse est un fait vrai. Les stéréotypes nationaux en Europe*, Paris, O. Jacob, 2000, p. 13.

42 Les stéréotypes offrent le confort et la familiarité d'un tableau bien ordonné, suscitant un sentiment de sécurité, grâce à de trop simples mais très stables certitudes. Car le stéréotype comporte une dimension simplificatrice, au sens où il caractérise, catégorise et réduit la complexité du monde. Voir à ce sujet : JEAN-NOËL JEANNENEY (dir.), *op.cit.*, p. 17-26.

persuasion à domicile que nous distillent quotidiennement les médias, que ce soit lors de guerres internationales, de conflits idéologiques ou de conflits sociaux” (p. 79). Ce seul argument pose problème : un tel relativisme conduit à la non- intervention, à l’absence de prise de responsabilité. Il est trop facile de se retrancher derrière le doute et l’impossibilité de savoir ce qui est vrai pour éviter de s’engager, de prendre position ou plus modestement de se poser des questions. A. Morelli, d’ailleurs, ne l’ignore pas, puisque dans le paragraphe qui précède son appel au doute, elle écrit : “la prudence excessive peut paralyser toute action et l’action est parfois d’une urgence vitale. Joël Kotek estime ainsi que les Anglo-Américains ont été très sceptiques, pendant la Seconde Guerre mondiale, par rapport aux informations sur les crimes nazis dans les camps, parce que échaudés par les mensonges ⁴³ de la propagande britanniques sur les crimes allemands en 1914-1918” (p. 79). Certains utilisent, aujourd’hui encore ⁴⁴,

ces mêmes arguments pour justifier la passivité des habitants d’Auschwitz : après tous les mensonges de la Grande Guerre, on ne pouvait plus rien croire. Le risque est donc de taille. Il n’empêche cependant pas Anne Morelli de plaider la cause du doute.

Ses propos risquent de servir, d’abord et avant tout, ceux qui ne veulent ni se poser de questions ni s’engager. N’est-il pas rassurant, lorsqu’on ne veut pas savoir, de s’entendre dire que, de toute façon, on ne peut pratiquement rien savoir ? Aujourd’hui, le danger qui guette notre société n’est pas tant, selon moi, de voir des citoyens crédules gober les mensonges des ‘va-t-en guerre’, que de voir grandir cette impression d’insignifiance et d’impuissance qui mine toute action, toute responsabilité, toute espérance. Au fond, je crains fort que, à l’inverse des intentions de l’auteur, ce livre fasse uniquement le jeu de l’irresponsabilité citoyenne.

Laurence van Ypersele

Août 2001

43 Pour ma part, je me demande si ce ne serait pas plutôt la façon encore maladroite dont on a dénoncé ces excès dans les années 20 qui a échaudé les Anglo-Saxons... En effet, qu’on le veuille ou non, que Ponsonby ait ou non reconnu les quelque cinq mille civils massacrés en août 1914, l’opinion publique, elle, ne fait pas la différence entre les mensonges – les petites filles aux mains coupées –, et la réalité des massacres : dans l’entre-deux-guerres (et parfois au-delà), la mise en doute sera générale.

44 Intervention d’un historien polonais, au colloque organisé par l’Equipe internationale de Recherche sur l’Image satirique à Munich sur “le rire des nations”, en mars 2000, à la suite d’une communication de B. de Perthuis à propos des exagérations de la propagande française de 14-18.

De spoliatie van de bezittingen van zigeuners in België tijdens de Tweede Wereldoorlog

In vele opzichten is het lot van de zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog in België vergelijkbaar met dat van de joden. Er leefden weliswaar veel minder zigeuners in ons land – een 500-tal t.o.v. een 65.000 joden – en hun vervolging werd, anders dan m.b.t. de joden, niet stapsgewijs door middel van Duitse verordeningen vorm gegeven (een ‘zigeunerstatuut’, te vergelijken met het racistisch ‘statuut’ dat door de nazi’s voor joden werd ingevoerd, kwam dus nooit tot stand). Het resultaat van die vervolging was er evenwel niet minder catastrofaal om : een meerderheid van de in België levende zigeuners werd gedeporteerd en overleefde de oorlog niet. Net als m.b.t. de joodse bevolking had deze genocide bovendien ook verreikende gevolgen voor de bezittingen van de slachtoffers.

Historische context ¹

De nazi-ideologie bestempelde de Roma en Sinti-zigeuners als criminelen en asociale personen; vanuit raciaal standpunt werden ze, net als de joden, als inferieure wezens gekarakteriseerd. In Duitsland vond in 1939 een registratie plaats van zigeuners; vanaf februari 1942 begon hun systematische deportatie naar Auschwitz.

Een 20-tal zigeunerfamilies hadden voor de oorlog hun permanente verblijfplaats in België. De meeste onder hen waren in

de paardenhandel actief. Met de Duitse inval in mei 1940 namen velen de vlucht naar Frankrijk, maar kwamen nadien opnieuw terug. Anderen kwamen hen uit het buitenland (ondermeer Duitsland en Nederland) vervoegen. In totaal verbleven er naar schatting tijdens de oorlogsjaren een 500-tal zigeuners in ons land.

Een Duitse verordening verbood in november 1940 de ambulante handel in de provincies Oost- en West-Vlaanderen en in Antwerpen; die maatregel was wellicht door veiligheidsoverwegingen ingegeven, maar had ook gevolgen voor de zigeuners.

Ingrijpender was wellicht de introductie in december 1941, op initiatief van de Belgische Vreemdelingenpolitie (Ministerie van Justitie), van de ‘zigeunerkaart’ ter vervanging van de verplichte tijdelijke verblijfsvergunning (3 maanden) voor nomaden die reeds in de jaren dertig was ingevoerd. Volgens de instructies moest iedere zigeuner ouder dan 15 jaar op 21 januari 1942 in het bezit zijn van een dergelijke kaart. Opnieuw ging het in feite om een verblijfsvergunning voor drie maanden, met dit verschil dat iedere kaarthouder zich elke maand bij de dichtstbijzijnde Rijkswachtbrigade moest aanbieden. De Rijkswacht en gemeentelijke politiediensten stonden in voor het in de praktijk brengen van deze maatregel; wellicht kan de invoering van de ‘zigeunerkaart’ in eerste instantie gezien worden in het kader van de bestrijding van de fraude in de ravitaillering, maar tegelijkertijd leidde ze tot een registratie van de zigeuners (op het model van het jodenregister).

¹ Deze historische situering is gesteund op het artikel van JOSÉ GOTOVITCH, “Quelques données relatives à l’extermination des tsiganes de Belgique”, in *Cahiers d’Histoire de la Seconde Guerre mondiale*, n° 4, XII.1976, p. 161-180.

• Zigeuners te Brussel in oktober 1940.
(Foto SOMA, Brussel)

Tot de herfst van 1943 konden de zigeuners ongestoord in het land verblijven zonder dat de bezetter zich om hun lot bekommerde. Pas eind oktober 1943 gingen de blijkbaar goed gestructureerde en systematische aanhoudingen van start in België en Noord-Frankrijk. Of daarvoor gebruik werd gemaakt van de registratie door de Vreemdelingenpolitie kon niet worden achterhaald.

Deze razzia's waren het gevolg van het zogenaamde *Auschwitz-Erlass* van 16 december 1942 dat uitging van het hoofd van het *Reichssicherheitshauptamt* in Berlijn, Heinrich Himmler. Daarin werd gestipuleerd dat zigeuners moesten worden opgepakt en naar het *Zigeunerlager* in Auschwitz overgebracht ². Anderhalve

maand later werd deze voor Duitsland uitgevaardigde richtlijn ook in de bezette gebieden Nederland, België en Luxemburg van toepassing. Pas een half jaar later ging de Duitse politie in België tot de actie over.

Via diverse kanalen werden de in België gearresteerden – volwassenen en kinderen – naar de Dossin-kazerne in Mechelen gebracht. De omstandigheden van hun verblijf in de Dossin-kazerne waren verschrikkelijk. De zigeuners werden er totaal geïsoleerd, ook van de joodse gevangenen, en allemaal samen opgesloten in slechts enkele zaaltjes. Alles werd hen afgenomen. Op 15 januari 1944, werden 351 zigeuners (samen met 655 joden) met het zogenaamde konvooi Z (in feite het 23ste transport dat uit Mechelen vertrok) in beestenwa-

2 LEO LUCASSEN, *En men noemde hen Zigeuners*, Amsterdam/'s-Gravenhage, IISG/SDU, 1990.

• Een zigeunerkamp in Elewijt nabij Mechelen tijdens de bezetting.
(Foto SOMA, Brussel)

gens naar Auschwitz gebracht. Zonder enige bagage, en met een homp brood per persoon, bleven zij gedurende drie dagen opgesloten in de wagons die hen naar Galicië brachten. Zij werden er niet zoals de joodse gedeporteerden geselecteerd voor de gaskamer, maar in een apart deel van het kamp opgesloten. De uitkomst was uiteindelijk dezelfde: ontbering en ziekte, slavenarbeid, en voor een deel onder hen in augustus 1944 ook de gaskamer, decimeerden de zigeuners uit België. Van de in totaal 360 in de loop van de bezetting uit België gedeporteerde zigeuners uit België overleefden er slechts 13 de oorlog.

De spoliatie van de zigeuners

Voor het inschatten van de spoliatie van de zigeunerbevolking kon slechts één type van bron aangeboord worden: de naoorlogse sporen van de boekhouding van de Duitse roof in de archieven van het Belgisch sekwester op de vijandelijke bezittingen. Bronnen van de zijde van de slachtoffers of van eventuele nabestaanden zijn er zo goed als niet; slechts in de documenten van de Dienst van het Sekwester vindt men daarvan een zeldzaam spoor. De getuigenissen die door historici werden verzameld besteden geen aandacht aan de geroofde goederen³.

Van de zigeuners konden geen bankrekeningen noch verzekeringspolissen worden teruggevonden. Wellicht waren dat ook niet de instrumenten die door de zigeunergemeenschap werden gebruikt om de – naar verhouding – schaarse bezittingen te beleggen. Naar alle waarschijnlijkheid beperkten die zich zo goed als uitsluitend tot woonwagens (de meeste gemaakt in een bedrijfje in Buggenhout), paarden en sieraden.

Bij de roofbank *Société française de Banque et de Dépôts* (SFBD), waar tevens de joodse financiële tegoeden werden samengebracht, werd op 23 juni 1944 een rekeningnummer 48.500 geopend dat de betiteling ‘Zigeuner’ meekreeg⁴. Het initiatief ging uit van de *Brüsseler Treuhandgesellschaft* (BTG), een naamloze vennootschap opgericht onder Belgisch recht door het Duits Militair Bestuur ter beheer van de vijandelijke en joodse goederen in België⁵. Een som van 564.342,02 BEF werd die dag overgeboekt van de BTG-rekening bij de Emissiebank, agentschap Mechelen, naar rekening nr. 48.500 van de BTG bij de SFBD.

Over de oorsprong van dit bedrag zijn wij niet rechtstreeks geïnformeerd. Het samenbrengen van diverse aanwijzingen

3 JOSÉ GOTOVITCH, “Quelques données...”.

4 MINISTERIE VAN FINANCIËN, Sekwester op de *Brüsseler Treuhandgesellschaft*, dossier 284. M.b.t. de rol van de *Société française de Banque et de Dépôts* (SFBD) in de spoliatie van de joodse financiële bezittingen verwijs ik naar het Eindverslag van de Studiecommissie joodse goederen. DIENSTEN VAN DE EERSTE MINISTER, *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolgingen in België. Spoliatie. Rechtsherstel. Bevindingen van de Studiecommissie. Eindverslag van de Studiecommissie betreffende het lot van de bezittingen van de leden van de joodse gemeenschap van België, geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945*, Brussel, 2001, p. 42 e.v.

5 Voor meer informatie en duiding m.b.t. deze instellingen en hun betekenis voor de spoliatiepolitiek van de bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog verwijs ik opnieuw naar het Eindverslag van de Studiecommissie joodse goederen.

laat evenwel toe toch met grote waarschijnlijkheid te stellen dat het hier de globale rekening betreft van de goederen van de zigeuners die (1) werden buitgemaakt na de razzia's in de kampementen en (2) resulteerden uit de spoliatie van het geld en wellicht ten dele ook andere waardevolle objecten bij de aankomst in de kazerne van Mechelen.

Vooreerst werden er in juli en augustus 1944 diverse bedragen op de rekening 48.500 gecrediteerd. Het betrof betalingen van een boer uit het Doornikse en een handelaar uit Wemmel die paarden van de 'Duitsers' hadden gekocht; verder een storting van de slachthuizen van Halle (meer dan waarschijnlijk eveneens m.b.t. een paard) en een som voor de aankoop van woonwagens. Deze woonwagens bleken te zijn aangekocht in Doornik door een Duitse koopman die samenwerkte met de *Verwalter* die voor de BTG de rekening 'Zigeuner' beheerde⁶.

De enige naoorlogse klacht die kon worden teruggevonden betreft eveneens de aankoop van een paard. De merrie in kwestie was in november 1943 door de Duitse politie in beslag genomen bij de arrestatie van de familie Gallu-Modis. Jeanne-Marie Modis overleefde als enige van haar familie de oorlog: haar ouders, echtgenoot, broer en zuster bleven achter in de kampen. Een landbouwer uit Sint-Pieters-Leeuw had voor het paard 19.000 BEF betaald; deze som werd gestort op de *Laufende Konto* van de BTG bij de Emissiebank te Mechelen, met vermelding 'Zigeuner Vermogen'.

De mandataris van het Sekwester op de BTG, Alfred Pranger, schreef in oktober 1945 aan de advocaat van weduwe Modis dat het onmogelijk was van deze storting een spoor te vinden, terwijl hij anderzijds in een handgeschreven nota een storting vermeldde die aan de betreffende karakteristieken beantwoordde. Uit het dossier blijkt niet of de weduwe Modis erin is geslaagd de merrie te recupereren.

Men kan uit deze gegevens afleiden dat, anders dan m.b.t. de joodse en vijandelijke goederen, de meeste in beslag genomen bezittingen van de zigeuners door de BTG gewoon waren verkocht en de opbrengsten op één rekening – eerst bij de Emissiebank en later bij de SFBD – samengebracht, zonder dat daarbij geïndividualiseerde subrekeningen werden voorzien. De BTG zag die rekening 'Zigeuner' ook als een onderdeel van haar eigen vermogen (zoals tevens blijkt uit de storting op de *Laufende Konto*) en niet als een rekening waarover zij slechts het beheer waarnam, zoals dat bij de joodse subrekeningen bij de SFBD wel het geval was.

Een ander al even duidelijk bewijs van het verschil met de wijze waarop de tegoeden van de joodse slachtoffers werden behandeld, was de transfer van een aanzienlijke som van de SFBD-rekening 'Zigeuner' naar Duitsland. Precies 4 dagen nadat de overschrijving van 564.342,02 BEF van de Emissiebank naar de SFBD was uitgevoerd, werd op 27 juni 1944 de som van 391.280 BEF naar de *Dienststelle Feldpostnr. 18037* bij de Emissiebank

⁶ MINISTERIE VAN FINANCIËN, Dienst van het Sekwester, Sekwester vijanden/Dossier H. K. en Id., Sekwester op de *Brüsseler Treuhandgesellschaft*, nota A. Pranger, mandataris van het Sekwester BTG, 13.IX.1945.

- Ook de kinderen zijn in Elewijt verzameld om de begrafenis bij te wonen van de familieoudste.
(Foto's SOMA, Brussel)

getransfereerd. Deze laatste rekening bij de Emissiebank was een van de tussenstations voor de financiële transfers van het Duits Militair Bestuur in Brussel naar Duitsland. Op 15 juli 1944 stond op deze rekening bij de Emissiebank nog een krediet van 427.904,90 BEF; bij de bevrijding van Brussel op 2 september restte nog 17.700,70 BEF⁷.

Wegens deze transfer van 391.280 BEF naar Duitsland was het eindsaldo van de SFBD-rekening 48500 'Zigeuner' bij de bevrijding niet 641.463,42 BEF maar slechts 250.183,42 BEF.

De naoorlogse vereffening van de rekening 'Zigeuner'

Samen met de totaliteit van de in België aanwezige goederen van de BTG, werd tevens de rekening 'Zigeuner' bij de SFBD onder sekwestre geplaatst. Het Sekwestre BTG stond onder het beheer van de eerste inspecteur bij Registratie en Domeinen Alfred Pranger. In februari 1946 meldde hij aan de administratie van de algemene diensten van het Sekwestre dat het voor SFBD-rekening 48.500 'Zigeuner' onmogelijk was individuele subrekeningen te creëren; hij had ook nog geen enkele claim m.b.t. deze rekening ontvangen.

T.a.v. de voorzitter van de Dienst van het Sekwestre maakte Pranger de volgende analyse m.b.t. de rekening 'Zigeuner': "Le

*compte 'Zigeuner' représente probablement des avoirs saisis sur les Tsiganes amenés à Malines, à la Caserne Dossin, ainsi que le produit de la vente de leurs maigres biens par les Allemands. Le solde de compte est de frs. 250.183,42. Il est permis de croire que cet avoir sera, un jour, considéré comme 'bien vacant et sans maître' et attribué de ce chef à l'Etat, en exécution de l'article 539 du Code Civil. A ce titre, c'est à la Caisse de Dépôts et de Consignations que ces montants devront, croyons-nous, être versés tôt ou tard"*⁸.

Op 11 juni 1946 werd, op vraag van de Directeur-generaal van de Thesaurie bij het Ministerie van Financiën de rekening van de SFBD naar de Postcheque getransfereerd onder rekeningnummer 356.94 'Zigeuner'. Het kredietsaldo bedroeg toen 251.947,12 BEF. Bij toepassing van de muntsanering werd op 18 juni de volgende opdeling doorgevoerd :

	Debet	Krediet
Vrijgegeven bedrag		53.047,12
Tijdelijk geblokkeerd (40%)	66.300	
Geblokkeerd (60%)	132.600 (inclusief 12.255 belastingen op kapitaal)	

7 NATIONALE BANK, Archieven Emissiebank. In dit kader is het interessant op te merken dat als gevolg van een richtlijn van de *Militärverwaltung* zelden of nooit afgeronde bedragen naar Duitsland werden getransfereerd; op die manier werd het de geallieerde inlichtingendiensten moeilijker gemaakt het geldverkeer te controleren.

8 Brief van A. Pranger aan de Voorzitter van de Dienst van het Sekwestre, 10.IV.1946 (MINISTERIE VAN FINANCIËN, Dienst van het Sekwestre, Sekwestre BTG, 284).

Op 10 juni 1948 werd een eerste schijf van 20% van de tijdelijk geblokkeerde som vrijgemaakt : dat bracht het saldo op 66.347,12 BEF. Op 31 januari 1949 volgde het saldo van de 40 % : het krediet bedroeg toen 119.347,12 BEF.

Drie jaar later, op 14 augustus 1951, besliste de Raad van Bestuur van het Sekwester dat de saldi van de PCR-rekening 'Zigeuner', mits afhouding van 5 % beheerskosten voor het Sekwester BTG, als onbeheerde goederen naar de Administratie van de Domeinen, 3de Bureau, zouden worden overgemaakt. In twee schijven werd respectievelijk 107.362,50 BEF en 120.345 BEF (totaal 227.707,50 BEF) naar Domeinen en vervolgens naar de Schatkist getransfereerd. 11.984,62 BEF ging naar het beheer van het Sekwester BTG.

Andere bezittingen van zigeuners die aan de Staat zijn vervallen

Ook van de juwelen of andere waardevolle voorwerpen die bij de opsluiting van de zigeuners in de kazerne Dossin in beslag waren genomen, konden meerdere sporen gevonden worden. Net als bij de joodse geïnterneerden in het kamp werden deze voorwerpen in genummerde omslagen verpakt, met vermelding van de naam van de eigenaar. De Dienst van het Sekwester BTG trof na de bevrijding deze voorwerpen aan in enkele kluisen van de Emissiebank (Nationale Bank) in Mechelen en de SFBF in Brussel.

Hier moet opgemerkt worden dat ambtenaren van de BTG en de Groep 12 (economische afdeling) van het Duits Militair Bestuur in de weken voor de bevrijding

van België de meest waardevolle objecten hadden geselecteerd om ze nadien bij hun aftocht naar Duitsland mee te nemen. Deze objecten werden nooit gerecupereerd.

De door het Sekwester opgestelde inventaris van deze omslagen werd volledig nagekeken en gekruist met de namenlijst van de zigeuners die met het Konvooi Z (23ste) werden gedeporteerd. Deze kruising leverde voor 60 van de 351 gedeporteerde zigeuners een spoor op van minstens één, in een genummerde omslag bewaard, object. Deze objecten werden, aangezien ze niet door de rechthebbenden of hun nabestaanden waren opgevraagd, door de dienst der Domeinen in 1967 en 1968 openbaar verkocht. De totale opbrengst, 41.673 BEF, viel aan de Schatkist.

Besluit

Het lot van de kleine zigeunergemeenschap in België, ca. 500 personen, liep in grote mate parallel met dat van de joden. 360 zigeuners werden uit Mechelen naar Auschwitz gedeporteerd; slechts 13 onder hen overleefden de oorlog. Ook de spoliatie van hun bezittingen vertoonde veel gelijkenissen, met dit essentieel verschil dat alle bezittingen van de zigeuners werden geroofd, terwijl de meeste bezittingen van de joden (Duitse joden uitgezonderd) werden gesekwestreerd (dit was niet het geval voor de meubelen en persoonlijke bezittingen). Vele bezittingen van de aangehouden zigeuners werden verkocht en op één rekening samengebracht. Daarvan werd er 391.280 BEF twee maanden voor de bevrijding naar Duitsland getransfereerd. Of er ook voordien reeds bedragen naar Duitsland waren overgebracht kon bij gebrek aan archieven niet worden

nagegaan. De resterende som, 227.707,50 BEF, verviel in 1951 als 'onbeheerd goed' aan de Belgische Schatkist (terwijl 5 %, zijnde 11.984,62 BEF, als beheerskosten door de Dienst van het Sekwester werden afgehouden). Ook de niet door de bezetter verkochte bezittingen (meestal weinig waardevolle juwelen) vervielen uiteindelijk op het eind van de jaren '60 aan de Belgische Schatkist : hun verkoop bracht 41.673 BEF op.

Uiteindelijk kon worden nagegaan dat voor minstens 672.645,12 BEF zigeuner-goederen werden gespolieerd : daarvan werd een bedrag van 391.280 BEF overgebracht naar Duitsland, het resterende bedrag – 281.362,12 BEF – verviel aan de Belgische Schatkist.

Rudi Van Doorslaer

Vijftig jaar Koningin Elisabethwedstrijd : bedenkingen bij een jubileum

In mei 2001 vond de vijftigste editie van de Koningin Elisabethwedstrijd plaats. Deze internationale muziekwedstrijd trekt telkens de aandacht van een ruim publiek en wordt in de wereld van de klassieke muziek beschouwd als een belangrijk forum waar jonge virtuozen van de gehele wereld zich met elkaar meten. In cycli van vier opeenvolgende jaren worden sessies voor viool, piano en zang georganiseerd,

onderbroken door een jaar pauze. Er is bovendien een internationale compositiewedstrijd geïntegreerd in het viool- en pianoconcours. De organisatoren wilden het vijftigjarige jubileum vanzelfsprekend niet ongemerkt laten voorbijgaan. In een waaier van activiteiten en heruitgaven werd de glorierijke geschiedenis van de prestigieuze Elisabethwedstrijd geëvoceerd : tentoonstellingen, een resem concerten met laureaten van vorige edities van de wedstrijd, lezingen over thema's met betrekking tot de wedstrijd, een box met achttien cd's en een dvd met hoogtepunten uit de negenentwintig Elisabethwedstrijden van 1951 tot 2000, en twee nieuwe monografieën over de vijftigjarige geschiedenis ¹.

Uitgaande van een bespreking van deze monografieën, zal de focus in deze kroniek naderhand worden gericht op enkele aspecten van het discours over de wedstrijd en over klassieke muziek in het algemeen. Met deze aspecten, die door de betrokkenen, de muziekcritici of het melomane publiek doorgaans niet worden waargenomen, zijn de morele intenties en de ideologische implicaties van het discours bedoeld. De gedistantieerde blik van de historicus maakt het op die manier mogelijk ideologische en politieke onderstromen te ontdekken bij een fenomeen dat in de regel slechts vanuit artistiek oogpunt wordt besproken.

¹ VIC DE DONDER, *De droom van een vorstin. Vijftig jaar Koningin Elisabethwedstrijd*, Vianen/Antwerpen, The House of Books, 2001, 257 p. en THIERRY BOUCKAERT, *Le rêve d'Elisabeth. Cinquante ans de Concours reine Elisabeth*, Brussel, Editions Complexe, 2001, 257 p. Beide werken zijn geschreven in opdracht van de wedstrijdorganisatie. Het boek van Thierry Bouckaert is tevens vertaald in het Engels : *Elisabeth's Dream – a Musical Offering. Fifty years of the Queen Elisabeth Competition*, Brussel, Editions Complexe, 2001, 257 p.

• Malcolm Frager, winnaar van de pianowedstrijd 1960, in gesprek met koningin Elisabeth en het jonge prinselijke paar Albert en Paola.
(Foto ARCHIEF KONINGIN ELISABETHWEDSTRIJD)

De zwaarste wedstrijd

Steevast wordt in deze jubileumuitgaven de unieke rol van de Elisabethwedstrijd in de verf gezet. Als één van de moeilijkste, zoniet de zwaarste wedstrijd voor jonge violisten, pianisten en zangers ter wereld geniet de wedstrijd een wereldwijde faam als springplank voor jonge musici met een uitzonderlijk talent om een plaatsje onder de zon te veroveren in de wereld van de klassieke muziek. Er zijn immers maar weinig winnaars in de bikkelharde concurrentiestrijd om de gunst van de machtige impresariaten, die bepalen

wie de internationale podia betreedt en lucratieve contracten voor cd-opnames in de wacht kan slepen ². Datgene waarin de Elisabethwedstrijd zich van andere grote muziekwedstrijden vooral onderscheidt, is de nieuwe compositie, die de twaalf finalisten, die na twee schiftingsronden zijn geselecteerd, gedurende een week moeten instuderen. Daarvoor kunnen ze geen hulp inroepen van hun leraar, want alle finalisten worden gedurende één week voor hun optreden in de finale afgezonderd in de Muziekkapel Koningin Elisabeth in Argenteuil, waar ze zich in alle rust kunnen voorbereiden.

² Een ontluisterende analyse van de wereld van de klassieke muziek vindt men in de werken van de bij insiders bekende Britse muziekcriticus Norman Lebrecht: *The Maestro Myth. Great Conductors in Pursuit of Power*, Londen, 1991, en het recentere *When the Music Stops ...Managers, Maestros and the Corporate Murder of Classical Music*, Londen, 1996.

Het zelfstandig kunnen assimileren van een eigentijdse compositie in slechts enkele dagen tijd is een vaardigheid die in geen enkele andere wedstrijd van dat niveau wordt geëist. Van in den beginne wilden de initiatiefnemers hierdoor voorkomen dat de wedstrijd, zoals zovele andere, een loutere virtuositeitsproef zou zijn. Op de Elisabethwedstrijd wordt gepeild naar de meest veelzijdige vertolker, die een repertorium van de barok tot de twintigste eeuw beheerst, en bij wie virtuositeit steeds in dienst staat van de muzikale zeggingskracht. Vandaar ook het veelzijdige programma dat de kandidaten moeten voorleggen voor de twee schiftingsronden en de finale, een loodzware opgave die de wedstrijd tot een ware uitputtingsslag maakt, en alleen kan worden doorstaan met stalen zenuwen en een buitengewoon uithoudingsvermogen. De twaalf uitverkorenen moeten bovendien bij hun optreden tijdens de finale niet alleen het gebruikelijke concerto met orkest, maar ook het genoemde eigentijdse werk en een sonate spelen.

De Elisabethwedstrijd heeft in de loop der jaren een dusdanig prestige in het internationale muziekleven verworven, dat niet alleen de eerste plaats uitzicht biedt op een succesvolle toekomst als solist. Voor menig laureaat ³ bracht de prestatie in de finale

de beslissende impuls bij de start van een internationale carrière ⁴. Belgische virtuosisten die tot de finale doordringen kunnen in eigen land rekenen op navenante erkenning, krijgen de kans te doceren aan conservatoria of ontwikkelen zich tot toonaangevende musici op de Belgische podia ⁵ die hun stempel drukken op het muziekleven. Concertgangers in ons land zijn ook bekend met laureaten uit alle hoeken van de wereld, die zich na hun succes in de Elisabethwedstrijd in België vestigden, vaste waarden in de Belgische klassieke muziekcène zijn geworden en van hieruit hun internationale carrière coördineren ⁶.

Apologieën van de wedstrijd

Behalve deze renommee van de wedstrijd, vindt men in de twee monografieën een schat aan informatie, interessante weetjes en verrassende anekdoten over de vijftig jaar Elisabethwedstijd. De twee fraai uitgegeven boeken zijn het werk van journalisten die weliswaar elk hun eigen verhaal schreven, maar toch zeer gelijkaardig gestructureerd en met dezelfde foto's geïllustreerd zijn. In elf hoofdstukken worden even zovele thema's in een prettig leesbare, luchtige stijl behandeld, vaak met een gezonde portie ironie die de ernst, waarmee vaak over klassieke muziek wordt

3 Tot 1995 werden alle twaalf finalisten tot laureaat uitgeroepen. Sindsdien mogen alleen de eerste zes gerangschikten zich laureaat noemen.

4 Het zijn beslist niet alleen de winnaars die doorgroeien naar de top. De violist Guidon Kremer, derde laureaat in 1967, is misschien het markantste voorbeeld. Hij is immers één van de meest geprezen en succesvolle violisten van onze tijd.

5 Pianisten Jean-Claude vanden Eynden, André de Groote, Robert Groslot en violist Rudolf Werthen zijn enkele bekende voorbeelden.

6 Russische eerste prijs-winnaars als Philippe Hirschhorn (1967) en Mikhail Bezverkhnij (1976), Amerikaanse laureaten als Daniel Blumenthal (1983), Alan Weiss (1978), de Braziliaanse Eliane Rodriguez of de Bulgaar Boyan Vodenitcharov (beiden pianosessie 1983), zijn slechts enkele namen.

geschreven, relativeert. Het gaat achter-
eenvolgens om de voorgeschiedenis, de
veranderingen die de wedstrijd in de halve
eeuw heeft ondergaan ⁷, samenstelling en
taak van de jury, het wedstrijdverloop van
de inschrijving van alle kandidaten tot
het verdict van de jury tijdens de laatste
finaleavond. Daarna komen de verschil-
lende concertzalen en hun relatie met de
wedstrijd aan bod, de orkesten waarmee
de deelnemers optreden, een hoofdstuk
over de concerten van het zogenaamde
ijzeren repertorium die door de finalisten
steeds opnieuw worden gekozen, over de
rol van de critici en de media, het (mis)
lukken van de carrière van laureaten, de
betekenis van de Belgische deelnemers en
van de Elisabethwedstrijd voor de klassieke
muziek in ons land, afgerond met een
voortuitblik op de toekomst en de conclusie
dat de wedstrijd klaar is voor de komende
vijftig jaar.

Alhoewel beide werken voorzien zijn van
een uitgebreid notenapparaat, bibliografie,
namenindex en een handig overzicht met
jaarlijkse gegevens ⁸ gaat het geenszins
om wetenschappelijke geschiedschrijving.
Daartoe ontbreekt het immers aan een
kritisch perspectief van waaruit dit cultu-
rele fenomeen met de nodige afstand zou
kunnen worden benaderd. Het is duidelijk

dat dit niet de bedoeling van de auteurs
was. Hun opdracht, een geschiedenis
van de Elisabethwedstrijd te schrijven,
resulteerde in een huldeboek, waarin
in se niets dan goeds over het concours
wordt verkondigd, een apologie waarin
de waarden die het concours representeert
worden verdedigd, de muziekvorm die
erin wordt gecelebreerd, de hemel worden
ingeprezen.

Zijn wedstrijden alleen voor paarden ?

“Wedstrijden zijn voor paarden”, zei Bartók
ooit, en dit citaat is de lijfspreuk van menig
tegenstander van de Elisabethwedstrijd.
Tegen deze kritiek, dat men musici niet
met elkaar kan meten zoals atleten in
een sportwedstrijd, voeren de auteurs
echter een aantal plausibele argumenten
aan. In het beste geval zorgt de wedstrijd
voor een gezonde competitiegeest waarin
jonge mensen het uiterste van zichzelf
geven. Overigens hebben getuigenissen
van vele deelnemers en laureaten bewezen
dat er, eerder dan de rivaliteit die men bij
de kanshebbers zou kunnen vermoeden,
sprake is van hechte vriendschapsbanden
die tussen deelnemers worden gesmeed,
onderlinge solidariteit tijdens het verblijf
in de Muziekkapel en duurzame contacten

7 Belangrijke wijzingen waren het afvoeren van de compositiewedstrijd als afzonderlijke sessie in 1982 wegens te weinig publieke belangstelling. Vandaag zijn er in elke sessie twee compositiewedstrijden geïntegreerd, waarvan het winnende stuk op resp. de tweede schifting en de finale verplicht op het programma staan. In 1988 werd het zangconcours opgestart, dat sindsdien afwisselt met de sessies voor viool en piano en zich verheugt op een even groot succes.

8 Een uitgebreide appendix met alle namen van de juryleden, aantal deelnemers, de finalisten met landen van herkomst en de verplichte werken. Tot 1989 was het verplichte werk voor de finale, dat op slechts één week moet ingestudeerd worden, het resultaat van een opdracht gegeven aan een gerenommeerd Belgisch componist. Sindsdien is dit werk de winnende inzending van een internationale compositiewedstrijd.

- Met Yehudi Menuhin had koningin Elisabeth een bijzondere band. Als één van de grootste violisten van de twintigste eeuw, was hij bij elke vioolsessie uitgenodigd als lid van de jury, zoals hier tijdens de violwedstrijd van 1959. (Foto ARCHIEF KONINGIN ELISABETHWEDSTRIJD)

die laureaten met hun gastgezin ook na de wedstrijd blijven onderhouden ⁹.

Ook wordt de procedure van jureren en het puntensysteem uitvoerig verklaard, om tot de conclusie te komen dat de Elisabethwedstrijd de rechtvaardigste is in zijn soort. De jury bestaat uit een team van tien à vijftien experts, stuk voor stuk solisten of pedagogen van wereldfaam. Dit relatief grote aantal stemmen bij de beoordeling en het verbod op onderlinge beraadslaging tussen juryleden, garandeert een zo objectief mogelijke uitslag. Terzijde vermelden de auteurs dat deze politiek van de grootste gemene deler vaak in het nadeel uitvalt van kandidaten met een meer onconventionele interpretatie van het repertoire en een meer persoonlijk profiel. Deze kunnen weliswaar in de smaak vallen van een aantal juryleden, maar ook afgestraft worden door juryleden met een meer traditionele visie.

Hieraan kan men nog toevoegen dat de marktwaarde van een laureaat, de aantrekkelijkheid van een prijswinnaar voor de impresario, evenzeer of nog meer bepaald wordt door persoonlijke uitstraling dan door de objectieve kwaliteitsnorm van de jury. Daarom is de rangschikking van eerste tot zesde laureaat niet altijd evenredig met de kansen die naderhand door impresario's, concertmanagers of platenbonzen aan een laureaat worden geboden om een prestatie tijdens de

wedstrijd te verzilveren in een internationale solistencarrière. Voor het muziekminnende publiek is deze golf van jong supertalent bij elke Elisabethwedstrijd anderzijds wel een prima gelegenheid om in de vele verschillende interpretaties van dezelfde sonates of concerten hun beoordelingsvermogen aan te scherpen. Dat we daaruit mogen concluderen dat er nooit zo gedegen en gewetensvol werd gemusiceerd als de laatste twintig jaar ¹⁰, mede dankzij de Elisabethwedstrijd, is ernstig in twijfel te trekken. Elke melomaan die wel eens historische opnamen beluistert, weet trouwens dat er vijftig jaar geleden een veel grotere variëteit aan interpretaties van het concertrepertoire bestond, die de laatste twintig à dertig jaar plaats heeft moeten maken voor een meer uniforme manier van musiceren, waarbij individuele muzikale zeggingskracht ten koste gaat van een gestroomlijnde techniek. Het is geen geheim dat deze vervlakking binnen de muziekindustrie het resultaat is van steeds grotere machtsconcentraties bij de wereldwijde opererende impresariaten, die de markt van klassieke platen en het internationaal concertmanagement dirigeren ¹¹.

Koningin Elisabeth

De rol die het koningshuis in de geschiedenis van de wedstrijd heeft gespeeld, wordt door de auteurs sterk geaccentueerd, met een toon die tegemoet lijkt te komen

⁹ De wedstrijdorganisatie werkt immers met een netwerk van gastgezinnen, bij wie de deelnemers gedurende het gehele verloop van de wedstrijd gratis verblijven. Ook dit is een aspect dat de Elisabethwedstrijd uniek maakt in zijn soort.

¹⁰ VIC DE DONDER, *op.cit.*, p. 216.

¹¹ Deze gedachte is een Leitmotiv in het genoemde werk van NORMAN LEBRECHT, *When the Music Stops...* Daaruit echter de moord op de klassieke muziek afleiden, laat ik voor rekening van de auteur.

aan de uitgesproken royalistische gezindheid waarvan de wedstrijdleiding in verleden en heden getuigt. De koninklijke belangstelling, die zich uit in de aanwezigheid van leden van het koningshuis op elk van de zes finale-avonden in het Brusselse Paleis voor Schone Kunsten, gaat natuurlijk terug op koningin Elisabeth, die tot op hoge ouderdom de wedstrijd op de voet bleef volgen.

Als vorstin met een grote muzikale interesse werd Elisabeth na de Eerste Wereldoorlog door kunstminnende industriëlen betrokken in initiatieven ter bevordering van het muziekleven en had ze een persoonlijke band met Eugène Ysaye, de grootste violist van zijn tijd en Elisabeths vioolleraar. In de schoot van één van die initiatieven, de *Fondation musicale reine Elisabeth*, ontstonden plannen voor een internationale vioolwedstrijd ter nagedachtenis van de in 1931 overleden Ysaye, die de wens had gekoesterd een wedstrijd te organiseren om de kansen van jonge virtuozen op een internationale carrière te verbeteren. De succesrijke Ysayewedstrijden van 1937 (viool) en 1938 (piano) waren dan ook de voorlopers van de Elisabethwedstrijd, die in 1951 voor viool werd georganiseerd. Ook bij de realisatie van de Muziekkapel Koningin Elisabeth, een eliteschool waar een handvol jonge Belgische virtuozen de kans kreeg zich

te vervolmaken in hun kunst¹², trad Elisabeth als hoge Beschermvrouwe op en heeft zich ongetwijfeld persoonlijk met de organisatie ingelaten. De vraag of deze initiatieven ook zonder koningin Elisabeth hadden kunnen slagen, kan slechts onderwerp zijn van speculatieve bespiegelingen of *wishful thinking*, waarin beide auteurs de betekenis van de koningin uitvergrooten tot haast bovenmenselijke proporties.

Zo wordt de rol van Elisabeth bij De Donder omschreven als : “onafhankelijk en eigenzinnig als ze was, zette ze haar wil door en realiseerde – met hulp van enkele eminente persoonlijkheden – uiteindelijk vier projecten die tot op vandaag het muziekleven in België mee bepalen : het Paleis voor Schone Kunsten, het Nationaal Orkest van België, de Muziekkapel Koningin Elisabeth en de Internationale Muziekwedstrijd”¹³. In dergelijke lofprijzingen wordt de rol van koningin Elisabeth bij het ontstaan van deze projecten schromelijk overdreven. De muzikale koningin treedt daarbij als een mythische figuur de geschiedenis binnen, en de initiatieven ter ondersteuning van de klassieke muziek tijdens het interbellum, waaruit de wedstrijd is gegroeid, blijken slechts te slagen door de wilskracht van de “ijzersterke figuur van koningin Elisabeth”¹⁴. Het lijkt de goede fee alleen nog aan een toverstok

12 De directe aanleiding voor het initiatief voor een dergelijke eliteschool was een reactie op de Russische vloedgolf bij de twee Ysayewedstrijden, die het superieure opleidingsniveau in de Sovjet-Unie had aangetoond.

13 VIC DE DONDER, *op.cit.*, p. 29. Kan bij het PSK, de Muziekkapel en de Muziekwedstrijd gewag gemaakt worden van persoonlijke interventies van Elisabeth, bij de oprichting van het Nationaal Orkest is dat niet het geval, in tegenstelling tot wat de Donder op p. 111 beweert (zie WILLEM ERAUW, *Koningin Elisabeth. Over pacifisme, pantheïsme en de passie voor muziek*, Gent, 1995, p. 121-122).

14 VIC DE DONDER, *op.cit.*, p. 41. Bovendien zijn er enkele flagrante fouten die bij de eindredactie vermeden hadden kunnen worden: Elisabeth stierf in 1965 i.p.v. in 1963 (p. 22), en werd geen 92 maar wel 89 jaar oud (p. 42).

te ontbreken om haar ‘droom’ – een grote muziekwedstrijd – in werkelijkheid om te toveren. Dat zijzelf de doorslaggevende factor was bij de verwezenlijking van die droom, of sterker nog, die droom alleen door haar optreden werkelijkheid is geworden, is een te grove vereenvoudiging van de geschiedenis en kon beslist veel genuanceerder geformuleerd worden.

Koningin Fabiola

Sinds de dood van Elisabeth in 1965 heeft koningin Fabiola de fakkel van erevoorzitster en Beschermvrouwe van de wedstrijd overgenomen. Dat dit meer inhoudt dan het koninklijke aura, waarmee de wedstrijd pronkt, bewijst dat de wedstrijd-leiding van Fabiola na elke sessie ideeën en concrete suggesties te horen krijgt. Voor de twee publicaties schreef ze zelfs een voorwoord, waarin de echo van Elisabeths roeping duidelijk weerklinkt. Voorwoorden, zoals ze in beide boeken ook van wedstrijdvoorzitter graaf Jean-Pierre de Launoit en laureaat Abdel Rahman El-Bacha (eerste prijs pianosessie 1978) zijn opgenomen, geven immers goed het algemene perspectief weer, waarin over geschiedenis en toekomst, diepere betekenis en maatschappelijke functie van de wedstrijd, wordt nagedacht. Daar wil ik in het vervolg van deze kroniek ietwat dieper op ingaan.

Van belang is dat het daarbij niet alleen gaat om het praktische nut van de wedstrijd als podium voor een nieuwe generatie jong talent, of om de culturele betekenis van een evenement van wereldformaat waarop België fier kan zijn. Wanneer Fabiola het heeft over de muziek die “ons nader tot elkaar brengt, ons één maakt in onze passie, ongeacht ras, cultuur, leefomstandigheden”, de muziek die “boven de tijd uitstijgt, in een voortdurende verwijzing naar wat niet meer in tijd en ruimte te vatten is”, “ons meeneemt naar wat groter is dan wijzelf”¹⁵, dan is er meer aan de hand.

Cultus en canon van de klassieke muziek

Dit soort discours over klassieke muziek is alom bekend. Het is de uitdrukking van een transcendente betekenis die sinds de romantiek aan die bepaalde muziekvorm wordt toegekend. Het sérieux en de verheven atmosfeer waarin de wereld van de klassieke muziek vaak worden gehuld, vinden immers hun oorsprong in een nieuwe maatschappelijke rol, die deze muziek rond 1800 voor de gegoede klassen ging spelen en waardoor de beleving en beoefening ervan tot een haast religieuze cultus zou uitgroeien¹⁶. Daarbij gaat het vooral om instrumentale muziek, die sinds het einde van de achttiende eeuw

¹⁵ Koningin Fabiola in VIC DE DONDER, *op.cit.*, p. 11.

¹⁶ In de overvloedige Duitstalige literatuur daarover wordt dan ook van *die romantische Musikreligion* gesproken. Dit thema hangt nauw samen met de genese van klassieke muziek als culturele praktijk en is de laatste decennia uitgegroeid tot een belangrijk *item* binnen de muziekwetenschappen, met name binnen de sociologie en de esthetica van de muziek. Enkele van de meest gerenommeerde auteurs, die deze thematiek op de musicologische agenda hebben gebracht zijn CARL DAHLHAUS, *Die Idee der absoluten Musik*, Kassel, 1978 en *Die Musik des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1989 of recenter nog LYDIA GOEHR, *The imaginary museum of musical works. An Essay in the Philosophy of Music*, Oxford, 1992.

tot volwaardige kunstvorm emancipeert, los van het woord of de dans. Symfonieën, concerti en sonates worden uitgevoerd in speciaal daartoe ontworpen gebouwen waar de hogepriesters van de muziekcultus worden vereerd, de “tempels en hun dienaars”¹⁷. In de loop van de negentiende eeuw groeit het zogenaamde canon van klassieke werken¹⁸ dat een steeds belangrijker plaats inneemt naast de muzikale creatie van het moment zelf. De zogenaamde ‘klassieke’ muziek krijgt een eeuwigheidswaarde toegekend, er ontstaat een zogenaamd ijzeren repertorium van werken die niet stuk te spelen zijn, en die tot vandaag niet weg te denken zijn uit de programmatie van klassieke concerten. Deze werken verouderen niet, raken nooit gedateerd, omdat ze beladen zijn met een dusdanige symbolische, zelfs mythische betekenis¹⁹. De concertpraktijk binnen de klassieke muziek is in de loop van de negentiende en twintigste eeuw dan ook geëvolueerd tot het herhalen, het interpreteren van steeds dezelfde meesterwerken uit het verleden. De musicus die in de achttiende eeuw vaak

nog tegelijkertijd componist, uitvoerder en improvisator was, en dag aan dag muziek produceerde, wordt met het ontstaan van de klassieke muziekpraktijk een uitvoerder, een interpretator van het gecanoniseerde repertorium van onsterfelijke meesterwerken, die de luisteraar “meeneemt naar wat groter is dan hijzelf”, zoals koningin Fabiola schrijft. In die zin kan de Elisabethwedstrijd worden gezien als een paradigmatische vorm van de klassieke muziekpraktijk, omdat het, meer nog dan in de gangbare programmatie van een doorsnee concertvereniging, steeds dezelfde werken zijn die, wedstrijd na wedstrijd, steeds opnieuw worden geherinterpreteerd, zonder dat iemand daarover fundamentele vragen stelt. Terwijl er in de piano- en vioolliteratuur tientallen, zometertijden honderden boeiende concerten gecomponeerd zijn, grijpen de finalisten stevast naar de zogenaamde paradepaarden van het concertrepertorium. In bijna twee derde van de gevallen wordt uit een handvol concerten gekozen²⁰, een trend die de laatste decennia zelfs nog is toegenomen.

17 Zo luidt de titel van het vijfde hoofdstuk in VIC DE DONDER, *op.cit.*, p. 97-117, waarin de ruimtes en zalen worden beschreven waar de wedstrijd zich afspeelt, in casu de concertzaal van het Brusselse conservatorium, de grote zaal van het Paleis voor Schone Kunsten en de Muziekkapel Koningin Elisabeth, waar de finalisten zich in afzondering voorbereiden.

18 De term “klassiek” in *Wiener Klassik*, die vooral verwijst naar het werk van Haydn, Mozart en Beethoven, werd ingevoerd naar analogie met de literatuur, waarin de werken van Goethe en Schiller gecanoniseerd werden in de *Weimarer Klassik*.

19 Mythisch in de zin dat bij de beleving van de cultus de profane tijd, met van elkaar gescheiden verleden, heden en toekomst, wordt opgeheven, en waarin het goddelijke, bovenmenselijke of transcendente tegenwoordig wordt (transsubstantiatie) in een eeuwig nu. Dit niet onderhevig zijn aan de tand des tijds wordt als een belangrijk aspect beschouwd bij mythische en rituele handelingen van allerlei aard (zie KURT HÜBNER, *Die Wahrheit des Mythos*, München, 1985, p. 192-199).

20 Vioolconcerten van Brahms, Sibelius en Tchaïkowsky, pianoconcerten van Rachmaninov, Tchaïkowsky, Prokofiev en Liszt (VIC DE DONDER, *op.cit.*, p. 126). Bij het zangconcours zien we een gelijkaardige trend, heel vaak grijpt men terug naar de overbekende meesterwerken uit het opera-, oratorium- en liedrepertorium.

• Oost en West worden in 1960 door koningin Elisabeth moederlijk omarmd : aan haar linkerzijde een Sovjetrussische laureate, aan haar rechterzijde een Amerikaanse.
(Foto ARCHIEF KONINGIN ELISABETHWEDSTRIJD)

Een antropologie van de klassieke muziek

De bezinning over de culturele praxis en de canon van de klassieke muziek vanuit allerlei esthetische, sociale, filosofische en zelfs antropologische perspectieven, heeft de laatste decennia de traditionele musicologische thema's – die gericht waren op de studie van muziek zelf – verdrongen en een nieuwe dynamiek verleend aan de discipline. In de zgn. *New Musicology* worden men zich meer en meer bewust van de historische en geografische betrekkelijkheid van de klassieke muziek, die haar oorsprong vindt in een welbepaalde fase van de West-Europese sociale en culturele geschiedenis²¹. Daarbij zijn enkele wezenlijke karakteristieken van de praktijk, die we 'klassieke muziek' noemen, blootgelegd, en hebben historici en muziekwetenschappers zich bevrijd van de oogkleppen waarmee voorheen veelal de klassieke meesterwerken werden bestudeerd en bewierookt. Deze antropologische kenmerken stellen klassieke muziek in contrast met andere muziekvormen, waar die kenmerken niet of in veel mindere mate voorkomen²².

Een eerste kenmerk is dat klassieke muziek bestaat uit op schrift gestelde werken, die met de grootste precisie en getrouwheid worden uitgevoerd²³. Dat elke vertolker een partituur op zijn/haar eigen manier interpreteert, verandert niets aan de noten van de componist, die na eeuwen nog steeds de basis vormen voor deze vorm van musiceren. Daardoor wordt creativiteit binnen de wereld van de klassieke muziek grotendeels beperkt tot het interpreteren van bestaande, soms eeuwenoude werken. Componeren en improviseren maken daardoor geen deel meer uit van de vorming en de beroepsactiviteit van de doorsnee klassiek musicus. De vorm van musiceren die in de Elisabethwedstrijd ten top wordt gedreven, is dan ook, uitgesprokener nog dan bij klassieke muziek in het algemeen, gericht op de finesses bij de interpretatie van overbekende meesterwerken²⁴.

Een ander kenmerk dat klassieke muziek van andere muziekvormen onderscheidt, heeft te maken met de relatie tussen menselijk lichaam en muziek. In de sacralisering van klassieke muziek is de

21 Deze thematiek stond centraal op het jongste wereldcongres van musicologen (Londen 1997), georganiseerd door de *International Musicological Society*, dat om de vijf jaar duizenden muziekwetenschappers en -historici samenbrengt en daarmee goed reflecteert wat er binnen de academische gemeenschap leeft.

22 Een baanbrekende studie op dit gebied is bijvoorbeeld WOLFGANG SUPPAN, *Der musizierende Mensch. Eine Anthropologie der Musik*, Mainz, 1984.

23 Deze idee van het zgn. werkconcept is de rode draad in LYDIA GOEHR, *op.cit.*, Oxford, 1992. Behalve het feit dat muziek wordt opgevat als iets dat alleen in werken, met een strikt begin en eind, kan worden bewaard en uitgevoerd, onderscheidt de klassieke muziekpraktijk zich door de verschriftelijking, waardoor een bij uitstek auditief fenomeen als muziek strak gebonden wordt aan het visuele gegeven van het schrift.

24 Ik ga in deze reflexie met opzet voorbij aan de compositiewedstrijd. Dat die trouwens als afzonderlijke sessie werd afgevoerd (zie noot 7), is eens te meer een teken dat alles draait om het canon van steeds geherinterpreteerde meesterwerken. Opinies van publiek, critici en deelnemers, die in de monografieën overvloedig aan bod komen, bevestigen de centrale plaats van de 'paradepaarden' en de relatief marginale positie van de eigentijdse muziek.

scherpe scheiding tussen lichaam en geest, die diepe wortels heeft in onze joods-christelijke traditie, duidelijk herkenbaar in het bewegingsloze publiek bij klassieke concerten, dat er doorgaans als versteend bij zit. De muziek hoort immers thuis in het rijk van de geest, zitten meewiegen op een klassiek concert is uit den boze ²⁵.

Dit zijn twee antropologische kenmerken die de West-Europese klassieke muziek laten contrasteren met hetgeen men als een universele, sinds mensenheugnis beoefende vorm van muziekmaken, zou kunnen beschouwen noemen. Daarin zijn improvisatie of vrije omgang met een gegeven melodie i.p.v. strenge getrouwheid aan een partituur, samen met de betrokkenheid van het menselijk lichaam bij de beoefening en beluistering van muziek, i.p.v. een bewegingsloze beleving ervan, enkele karakteristieken, die we vandaag nog herkennen in de pop- of jazz-muziek ²⁶.

Het discours over klassieke muziek

Reflecties als deze bieden een nieuwe kijk op het discours over klassieke muziek, een discours dat tot op de dag van vandaag klassieke meesterwerken en hun interpreters met een zweem van sacraliteit omhult. Over een Beethovensymfonie of een Brahmssonate wordt daarin gesproken als over een universele boodschap, geldig

voor alle mensen op aarde, een boodschap die ons een ideale werkelijkheid voorspiegelt, die de mensheid zonodig van geestesnood en zielepijn kan bevrijden. Een karakterisering van klassieke muziek door de twee genoemde antropologische kenmerken – tekstinterpretatie en scheiding van lichaam en geest – stelt een dergelijk discours natuurlijk in een schril licht : klassieke meesterwerken blijken allerminst universeel, maar juist het product van een welbepaalde historische ontwikkeling die sterk contrasteert met andere muziekvormen. Om klassieke muziek tenvolle te kunnen beleven moet men dan ook voldoende vertrouwd zijn met de culturele code, die eraan ten grondslag ligt, en die door de genoemde antropologische kenmerken aan het licht kan komen. Zonder deze vertrouwdheid kan men weliswaar genieten van de muziek, maar is men niet in staat de rijkdom en verscheidenheid, die verschillende interpretaties van eenzelfde stuk bieden, te ervaren, net zomin als een westerling de klassieke Chinese muziek in al zijn finesses kan beleven. Deze constatering weerlegt dan ook de veronderstelling dat klassieke muziek, zoals die op een Elisabethwedstrijd wordt beoefend, uitdrukking zou geven “aan alle aspecten van het menselijke leven” ²⁷ of “ons nader tot elkaar brengt, ongeacht ras en cultuur” ²⁸ of “*moyen universel de communication entre gens de toutes origines*

25 Beide aspecten als antropologische typeringen van de klassieke muziek worden gekoppeld aan de thematiek van werkconcept en canon in : WILLEM ERAUW, “Canon formation : some reflexions on Lydia Goehr’s imaginary museum of musical works”, in *Acta Musicologica*, (International Musicological Society), Basel, 1998 (LXX) nr. 2, p. 109-115.

26 KURT BLAUKOPF, *Musik im Wandel der Gesellschaft*, München, 1984, p. 220-221.

27 Voorwoord van Abdel-Rahman El-Bacha in beide monografieën, p. 15.

28 Voorwoord van koningin Fabiola in beide monografieën, p. 11.

*et de toutes convictions*²⁹ zou zijn. Het gaat hier echter niet om het ontkrachten of bestrijden van dit discours, dat immers uitdrukking is van hoe er sinds enkele eeuwen met deze kunstvorm is omgegaan, uitdrukking van de quasi-religieuze betekenis die eraan is gegeven.

Voor velen zijn de vage en holle frasen over de universele boodschap of de verheffende rol van klassieke muziek, zoals in de voorwoorden van de monografieën over de Elisabethwedstrijd, wellicht oninteressante bijzaak. Is het een geloofsbelijdenis die men zelf misschien onderschrijft of die men afdoet als sentimentele woordenkramerij, het heeft in elk geval weinig te maken met de concrete organisatie van een muziekwedstrijd en met de schitterende muziek die er telkens weer te beluisteren is. Toch schuilen in het discours twee aspecten die wijzen op intenties, die verder gaan dan het louter beschrijven van muziekbeleving en -beoefening. Deze twee aspecten zijn: de morele intentie en de ideologische implicatie ervan.

Morele intenties

De meesterwerken, hun scheppers en vertolkers worden dus niet alleen vereerd in bevlogen bewoordingen, het is ook moreel bevorderlijk deze muziek te be-

luisteren. Klassieke muziek afwijzen is bijgevolg ook moreel te veroordelen. Deze morele ondertoon steekt in het discours soms de kop op, bijvoorbeeld bij de kritiek op de in 1997 genomen beslissing van de VRT om de finale niet meer in zijn geheel op televisie uit te zenden. De kijkcijfers waren veel te gering om een week lang de hele avond zendtijd door de finale te laten inpalmen, zoals men voorheen deed. De begrijpelijke beslissing lijkt voor sommige commentatoren echter heiligschennis, de VRT heeft gezondigd en is “de wedstrijd ontrouw geworden”³⁰. Het kwantitatieve gegeven van de kijkcijfers behoort tot de profane orde, de Elisabethwedstrijd behoort tot een hogere orde, waarin een boodschap wordt verkondigd die iedereen “nader tot elkaar brengt”, een waan waarin men zijn wens tot wet denkt te kunnen verheffen, ongeacht de meerderheid van de televisiekijkende bevolking³¹.

Vaak hoort men in het discours over en de commentaren tijdens de wedstrijd de klacht dat er in de vijftig jaar zo weinig Belgen tot de finale zijn doorgestoten, soms uitmondend in een hoogmoedig geweeklaag over de toestand van het muziekonderwijs in ons armzalige landje. Het relatief kleine aantal Belgische laureaten van de Elisabethwedstrijd is natuurlijk een logisch gevolg van het feit dat België een klein land is in vergelijking met onze West-

29 Wedstrijdvoorzitter graaf Jean-Pierre de Launoit in THIERRY BOUKAERT, *op.cit.*, p. 219.

30 VIC DE DONDER, *op.cit.*, p. 159.

31 Aan die wens wordt trouwens tegemoet gekomen door de finaleavond de dag erna 's namiddags volledig uit te zenden, bovenop de uitzending van de keuzeconcerten van de twee finalisten de avond zelf. Men kan zich trouwens afvragen wat de meerwaarde van televisie is, als men quasi het gehele verloop van de wedstrijd met veel betere klankkwaliteit rechtstreeks op de klassieke radiozender Klara kan beluisteren. Zonder afgeleid te worden door uiterlijk vertoon of fysieke eigenschappen van de deelnemers, kan men zich via de radio wellicht ook een objectiever oordeel vormen over de interpretaties.

Europese burens, laat staan de voormalige Sovjet-Unie of de Verenigde Staten. Toch kan menigeen zich daar maar moeilijk bij neerleggen : de kwaliteit van het muziekonderwijs wordt gemeten aan het aantal Belgische of Vlaamse kandidaten per sessie.

Zoals voorheen werd uiteengezet representeert de wedstrijd echter slechts een zeer gespecialiseerde vorm van musiceren, gefocust op het interpreteren van een zeer beperkt aantal meesterwerken uit een tot canon verheven repertorium. Armzalig muziekonderwijs, dat zich louter daartoe zou beperken, zonder de jeugd in contact te brengen met vele andere vormen van muziek. Terwijl men zijn morele verantwoordiging uitspreekt over een muziekstudent die zich niet als hoogste doel stelt ooit laureaat van de Elisabethwedstrijd te worden ³², zou men juist deze commentatoren op hun enggeestigheid kunnen wijzen, waarmee ze de Elisabethwedstrijd als summum van muziekbeoefening beschouwen. Meer nog, men zou de redenering beter omdraaien : het resultaat van een kwaliteitsvol en veelzijdig muziekonderwijs, met daarin aandacht voor andere muziekvormen, niet in het minst voor improvisatie, is juist dat slechts een gering aantal kandidaten zich voorbereidt op de wedstrijd. En daarin slaagt het muziekonderwijs net niet, want wat blijkt uit een nauwkeurige telling van de landen van herkomst van de laureaten van de twaalf sessies viool, dertien sessies piano en vier

sessies zang van de Elisabethwedstrijd... : met twintig laureaten is België overduidelijk het best vertegenwoordigde land, grootte van de bevolking in acht genomen ! In absolute cijfers wordt België alleen door de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie (beiden elk 54 laureaten) voorafgegaan, en heeft dan nog méér dan een derde van hun aantallen. Met evenveel laureaten als Groot-Brittannië (3), Duitsland (9) en Nederland (8) samen, met méér dan het altijd goed scorende Frankrijk (17), méér laureaten dan voormalige Oostbloklanden zoals Polen (8), Hongarije en Roemenië (elk 7) of Bulgarije (11), waar de klassieke muziek traditiegetrouw meer geïntegreerd was in het onderwijs en als cultuurvorm voor bredere lagen van de bevolking toegankelijk was. Verklaring voor dit hoge aantal Belgische laureaten ligt ongetwijfeld in de grote bekendheid van de wedstrijd in ons land, de hogere motivatie die een jonge Belgische virtuoos voor deelname aan de wedstrijd opbrengt, in combinatie met een muziekonderwijs waar de canon van de klassieke muziek nog steeds het *nec plus ultra* van musiceren überhaupt, betekent.

Het Belgische muziekonderwijs, dat in het discours nauwelijks in staat bleek waardige kandidaten voor de wedstrijd te leveren, verviel dan ook in het niet tegenover het hoog gewaardeerde systeem in de Sovjet-Unie, waarvan de kandidaten tot in de jaren tachtig vaak de hoogste prijzen wegkaapten ³³. Dat het daarbij ging om hoogbegaafde jongelui, die jaren lang een

32 De commentaar van violist Rudolf Werthen op de VRT-televisie tijdens de uitzending van de finale van de vioolsessie 1997.

33 Commentaren van de violisten Paul Malfait en Clemens Quatacker tijdens de rechtstreekse Radio 3-uitzending van de finale van de vioolsessie van 1989. De sovjetkandidaten hadden zich bovendien, voor hun komst naar Brussel, moeten bewijzen bij interne wedstrijden. Alleen de uitverkorenen kregen de kans

- In het voorjaar van 1958 legt koningin Elisabeth bloemen neer bij het mausoleum van Lenin te Moskou, de legende van de Rode Koningin is geboren.
(Foto ARCHIEF KONINGIN ELISABETHWEDSTREJD)

speciale opleiding kregen om als gijzelaars van het regime op internationale wedstrijden de eer van de communistische ideologie hoog te houden, kwam natuurlijk niet ter sprake. De lange lijst van winnaars uit de Sovjet-Unie, van Vladimir Ashkenazy in 1956, over Evgeny Moguilevsky in 1964 tot Mikhail Bezverkny in 1976, zijn dan ook ontluisterende getuigen van het verderfelijke systeem, waarin ze opgroeiden, opgeleid en uitgebuit werden³⁴. Zij konden, soms na decennia en een gebroken carrière, naar het Westen emigreren. Naar het lot van diegenen die, na jarenlange speciale training en een verloren jeugd, niet aan de eisen van regime tegemoet kwamen en als onnuttig gedropt werden, kunnen we slechts gissen.

Dat het een morele plicht is, de jeugd met klassieke muziek in contact te brengen, en de musicerende jeugd in te prenten dat de Elisabethwedstrijd hun hoogste doel zou moeten zijn, is ook een intentie van verschillende protagonisten uit de geschiedenis van de wedstrijd. Marcel Cuvelier, boegbeeld van het Brusselse muzikleven en eerste juryvoorzitter van de Elisabethwedstrijd, richt tijdens de Tweede Wereld-

oorlog de *Jeunesses musicales* op, een initiatief om de jeugd door middel van ‘goede muziek’ een moreel houvast te bieden tijdens de bezetting³⁵. In deze zendingsdrang lijkt hij soms zelfs overmand door religieus fanatisme, zoals hij in 1956 verkondigt: “de muziek is een openbaring zoals het geloof... men kan slechts alles in het werk stellen zodat op een dag een muzikale vonk het heilige vuur in ons doet ontvlammen”³⁶.

Ideologische implicaties

De consequentie van de morele intentie in het discours is dat de samenleving beter en vrediger kan worden naarmate er meer van deze muziek wordt verspreid. “In dat harmonieuze geheel van stemmen, violen, piano’s” kan “een echte symfonie van de vrede ontstaan”³⁷. Het is daarom ook de taak van de musici, “harmonie onder de mensen te verbreiden”³⁸. In de beide monografieën wordt in dat verband vaak verwezen naar koningin Elisabeth, wiens geloof in de kunst op de wedstrijd en ons allen blijft afstralen³⁹, en wiens uitgangspunt het was de muziek te beschouwen “als een middel om haar levensdroom te

zich door vele concerten in de Sovjet-Unie, het in bruikleen krijgen van een Stradivarius-viool, optimaal voor te bereiden op de wedstrijd. Geen wonder dus dat het beperkte aantal sovjetdeelnemers bijna altijd bij de hoogsteplaatsde laureaten eindigde.

34 Zie daaromtrent bijvoorbeeld hetgeen Ashkenazy over zijn jonge jaren vertelt in VLADIMIR ASHKENAZY, *Beyond Frontiers. Interviews with Jasper Parrott*, Londen, 1984.

35 WILLEM ERAUW, *Koningin Elisabeth*, p. 137. Het initiatief tot de *Jeunesses musicales* is veeleer te zoeken in het kweken van een toekomstig publiek voor de Philharmonische Vereniging, waarvan Cuvelier voorzitter was (persoonlijke mededeling door Jeugd en Muziek-voorzitter Luc Leysen in 1991).

36 Cuvelier in WILLEM ERAUW, *Koningin Elisabeth*, p. 109.

37 Voorwoord van Koningin Fabiola in VIC DE DONDER, *op.cit.*, p. 11

38 Citaat uit de gelukwensen die Yehudi Menuhin, meesterviolist en persoonlijke vriend van Elisabeth, tijdens de laatste finale-avond van de vioolsessie 1976 uitsprak naar aanleiding van de vijftiengestigste verjaardag van de wedstrijd (VIC DE DONDER, *op.cit.*, p. 68).

39 Dirigent Georges Octors in het voorwoord van PIERRE DELHASSE, *Musique et Passion. Le concours reine Elisabeth des origines à aujourd'hui*, Brussel, 1985, p. 7.

bereiken : een betere samenleving”⁴⁰. De passie die Elisabeth opbracht voor klassieke muziek, haar intense betrokkenheid bij de wedstrijd, haar geloof in de morele kracht van muziek, zijn niet alleen af te leiden uit hoe ze over muziek dacht, sprak en schreef. In enkele initiatieven uit haar latere leven, die nauw verbonden zijn met haar inzet voor de wedstrijd, wordt duidelijk hoe dit geloof in de muziek ook concrete wereldbeschouwelijke en politieke gevolgen had⁴¹.

De verschillende reizen naar het Oostblok, waarmee Elisabeth tijdens de Koude Oorlog opzien baarde, waren in de eerste plaats bedoeld om andere grote muziekwedstrijden bij te wonen en hun organisatie te vergelijken met de wedstrijd in Brussel. Ze ging dan ook in op uitnodigingen van het bestuur van de Chopinwedstrijd te Warschau en de Tsjaikowskiwedstrijd te Moskou. Telkens waren die reizen echter aanleiding om deze communistische landen uitgebreider te bezoeken, werd ze door de autoriteiten als vredesduif ontvangen, en liet ze zich positief uit over de machthebbers en hun regimes. Op zijn zachtst gezegd wekte haar optreden af van het officiële standpunt van België, een trouwe NAVO-bondgenoot, die nota bene in 1955, het jaar van Elisabeths eerste reis naar het Oostblok, het Warschaupact zag opgericht worden. Dit wekte wrevel en afkeuring bij vele politici, en meermaals drukte buitenlandminister Paul-Henri Spaak dit ongenoegen tegenover de koningin-moeder uit. In 1958 was Elisabeth niet alleen eregast op het Tsjaikowski-

concours in Moskou, maar bezocht ook wekenlang de Sovjet-Unie, liet zich gewillig rondleiden en bepraten, legde bloemen neer op het graf van Lenin. De legende van ‘*la Reine rouge*’ was geboren. In 1961 maakte ze zelfs een grote reis naar de Volksrepubliek China, een land waarmee België geen diplomatieke relaties onderhield. Ze betuigde in naam van het Belgische volk haar sympathie voor het reusachtige land en ontmoette Mao. Terug thuis liet ze een groot portret van Mao in de hall van kasteel Stuyvenberg ophangen, geen geringe eer voor een man die met zijn Grote Sprong Voorwaarts miljoenen mensen de hongerdood injoeg. Het ongenoegen bij premier Lefèvre en minister Spaak stegen ten top toen ‘Rode Oma’ een jaar later opnieuw naar Moskou reisde, in het Kremlin logeerde en haar oprechte bewondering uitsprak over haar vriend Chroesjtsjov, die immers dezelfde idealen als zij nastreefde : vrede en verbroedering. Als klap op de vuurpijl stond Elisabeth in 1962, officiële eregast van de communistische autoriteiten, de één-mei-stoet op het Rode Plein te schouwen... Bij de aankomst wachtte haar een berisping van de regering wegens ‘misplaatste verklaringen’, krantencommentaren spraken over een betreurenswaardig optreden. Alleen in *Le Drapeau rouge* klonk unanieme lof.

De Droom van Rode Oma

Over die reizen en het enthousiasme waarmee Elisabeth er openlijk over sprak, over haar hartelijke contacten met communis-

⁴⁰ VIC DE DONDER, *op.cit.*, p. 24.

⁴¹ De wereldbeschouwelijke implicaties van koningin Elisabeths passie voor muziek worden uitvoerig behandeld in WILLEM ERAUW, *Koningin Elisabeth*, p. 138-156.

tische leiders als Chroesjtsjov, Tito of Mao, is men tot op heden van oordeel dat men de oude krasse dame maar niet al te ernstig hoefde te nemen, dat het alleen om kunst en cultuur ging zonder dat ze communistische sympathieën zou hebben gekoesterd. Veel wijst er echter op dat Elisabeth, ook als tachtig-plusser nog heel goed wist wat ze deed en haar reizen achter het IJzeren Gordijn gemotiveerd waren door een uitgesproken pacifistische overtuiging, door een geloof in een betere wereld, een utopie waarvan de muziek een voorafspiegeling was. In vele brieven uit die periode wordt duidelijk hoe ze in de muziek het middel zag om de toenadering tussen Oost en West een kans te geven. In Elisabeths correspondentie met hartsvrienden als Camille Huysmans en Albert Schweitzer, is het duidelijk dat de humanistische idealen, verklankt in de muziek, volgens Elisabeth eerder in het 'vredelievende' Oostblok dan in het 'oorlogszuchtige' Westen thuishoorden⁴². Ze steunde Nobelprijswinnaar Schweitzer dan ook in zijn pacifistische kruistocht tegen de Verenigde Staten en zijn begrip voor de Sovjet-Unie.

In de zogenaamde misplaatste verklaringen die ze bij de terugkomst uit Moskou in 1962 aflegde, bleek eens te meer hoezeer het geloof in de kunst, in de 'universele taal' van de muziek – klassieke muziek wel te verstaan – de verbroedering tussen de volkeren tot stand kon brengen, en waartegenover elke politieke overweging

als laag-bij-de-gronds gekonkel werd weggewuifd. Na een bezoek aan Elisabeth verwoordde de Tsjechische contralto Ludmila Vondracka deze drang nog treffender: "*Quelle puissance magique de la musique. Sous l'influence de son fluide insaisissable tombent les barrières entre les nations*"⁴³.

Op welke impliciete aannames is dit geloof gebaseerd? Door zich met klassieke muziek in te laten zouden politici en machthebbers betere bestuurders worden. "Hadden Nixon, Kossigin, Tschou-En-Lai en Pompidou samen een strijkkwartet gevormd, dan zou de wereldvrede verzekerd zijn", schreef Robert Mann, violist van het New Yorkse Julliard-Quartet, ooit⁴⁴, een verzuchting waarmee Elisabeth beslist zou hebben ingestemd. De politiek zou er dus beter van worden als ze een ideale werkelijkheid nastreeft, waarvan klassieke muziek reeds een voorafspiegeling is. Het veronderstelde doel van de politiek is dan ook het bewerkstelligen van eensgezindheid en harmonie binnen de samenleving. Zonder in oeverloze bespiegelingen over ideologie en politiek te vervallen, wil ik nog even stilstaan bij deze intentie, die zo vaak in het discours over klassieke muziek in het algemeen, en over de Elisabethwedstrijd in het bijzonder, wordt geuit.

Als de ideale werkelijkheid waarin men tijdens het beluisteren van een Beethovensymfonie verkeert, de leidraad zou

42 Het begrip voor de Sovjets in Elisabeths contacten met Camille Huysmans en Albert Schweitzer worden uitvoerig behandeld in WILLEM ERAUW, *Koningin Elisabeth*, resp. p. 155-156 en 225-235.

43 Geciteerd in WILLEM ERAUW, *Koningin Elisabeth*, p. 145.

44 *Idem*, p. 179.

zijn voor een te volgen politiek, als ernaar zou gestreefd worden om eenieder door middel van de muziek van dat ideaal bewust te maken, dan komt men al snel in dubieus politiek vaarwater. In de geschiedenis is immers meer dan eens gebleken dat diegenen die, gedreven door verheven idealen, de middelen in pand dachten te hebben om een eensgezinde en harmonieuze samenleving te bewerkstelligen, vaak ideologische waterdragers zijn geweest voor de meest bloedige dictaturen. Was men gedreven door het Woord Gods, door de Universele Rede, of welke zelfuitgeroepen Waarheid dan ook, steeds was het waanbeeld, de werkelijkheid te kunnen modelleren naar het ideaal, recht evenredig met de hoeveelheid bloed die er gevloeid is : “*The attempt to make heaven upon earth, invariably produces hell*”⁴⁵. Zelfs al heeft men het beste met de mensheid voor, de intentie om de muziek te zien als een ‘*puissance magique*’, een ideaalbeeld waaruit politici lessen zouden kunnen trekken, is gebaseerd op een ondoordachte inschatting van de aard van de politieke en sociale werkelijkheid. Pogingen om de dissonante stemmen binnen ons democratische bestel te corrigeren door op te roepen tot een harmonische eensgezindheid of een perfect samenspel zoals in een symfonieorkest, ingegeven door de vermeende magische kracht van de muziek, staan haaks op ons politieke systeem. Daarin worden immers vele verschillende, vaak tegengestelde waarheden en idealen permanent met elkaar geconfronteerd, een garantie die de maatschappij behoedt

te verworden tot een heilstaat, waarin de onbestemde ruis van de tegengestelde opinies zou worden overstemd door een harmonisch ideaalbeeld.

De mensheid willen verlossen van politieke onvolmaaktheid, eindeloze partijtwisten, tegengestelde belangen of zelfs oorlogen door haar een muzikaal ideaalbeeld voor te spiegelen, blijkt bij nader inzicht een even naïeve als waanzinnige intentie, die ervan uitgaat dat klassieke muziek een universele boodschap zou zijn die ons allen nader tot elkaar brengt en ons zou voeren naar een betere samenleving. Kritische bedenkingen bij zulke intenties, zoals ze geuit worden in het discours over de Elisabethwedstrijd, en zoals ze koningin Elisabeths pacifisme motiveerden, kunnen misschien helpen ons bewust te worden van die ideologische valstrik.

Trouwens, welke werkelijkheid doemt op achter het ‘*fluide insaisissable*’, waardoor de barrières tussen de naties, politieke partijen of belangengroepen zouden worden opgeheven ? Is het het waanbeeld van de algemene volkswil, zoals die tijdens de Franse Revolutie in massakoren breed werd uitgezongen en waarop nietsontziende tirannen zich beriepen om afwijkende meningen met hun terreur te doen verstommen ? Of is het een heilstaat waarin elk individu opgaat in de collectiviteit, net als de leden van een symfonieorkest, een ‘harmonieuze’ communistische samenleving zoals die Elisabeth voorgeschoteld werd, die ze consciencius

45 Een statement van Karl Popper, auteur van het bekende *The Open Society and its Enemies* geciteerd in FRANK ANKERSMIT, *De spiegel van het verleden*, Kampen/Kappellen, 1996, p. 226.

bestudeerde en waarvan ze de verwezenlijkingen prees⁴⁶ ? In het jaar 1951, het jaar waarin de Elisabethwedstrijd voor het eerst werd georganiseerd en dus de aanleiding voor het jubileum, schreef Elisabeth een brief aan Stalin, waarin ze hem op het hart drukt : “de muziek is een uitzonderlijk middel om wederzijds respect tussen de volkeren te bevorderen”, waar ze in haar muzikale verblinding nog aan toevoegt: “Ik ben ervan overtuigd dat u deze mening deelt”⁴⁷. Van de zwijgzame dictator is in het archief helaas geen reactie hierop bewaard.

Willem Erauw

46 Camille Huysmans, die een nauwe band met Elisabeth had en bezielde was met een gelijkaardig eigenzinnig pacifisme, verklaarde bij haar overlijden in november 1965 dat ze steeds zeer tevreden van haar studiereizen in de Sovjet-Unie en China terugkeerde, na er de positieve resultaten van de communistische regimes te hebben geconstateerd. In die zin was ze van plan in de lente 1966 een bezoek aan de DDR te brengen (Camille Huysmans in *Le Peuple* van 25 november 1965, geciteerd in WILLEM ERAUW, *Koningin Elisabeth*, p. 237).

47 Geciteerd in WILLEM ERAUW, *Koningin Elisabeth*, p. 148.